

Bulletin de la société ukrainienne scientifique pour étudier et conserver
les monuments de l'antiquité et d'art dans le gouvernement de Poltava.

L'an 1919.

Tome I.

ЗАПИСКИ

Українського наукового товариства

ДОСЛІДУВАННЯ Й ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ та МИСТЕЦТВА

НА ПОЛТАВЩИНІ.

Випуск I.

Полтава—1919—Poltava.

Bulletin de la société ukrainienne scientifique pour étudier et conserver
les monuments de l'antiquité et d'art dans le gouvernement de Poltava.

L'an 1919.

Tome I.

ЗАПИСКИ

Українського наукового товариства

ДОСЛІДУВАННЯ Й ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ та МИСТЕЦТВА

НА ПОЛТАВЩИНІ.

Випуск I.

Полтава — 1919 — Poltava.

З М І С Т.

- 1) Історія Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині стр. VII.
- 2) Засідання Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині ст. XI.
- 3) В. Щепот'єв—Географічний термин „Україна“ в народніх піснях стр. 1.
- 4) Н. Мірза-Авакянц.—З побуту української старшини кінця XVII віку стр. 17.
- 5) В. Щербаківський.—Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях Лубенського повіту в 1914—1915 р.р. стр. 61.
- 6) М. Рудинський.—Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла стр. 79.
- 7) Хроніка 95—105.
 - Музеї та їх праця. Археологічний музей, Міжнародний відділ імені П. П. Бобровського
 - Панський відділ
 - Етнографічний музей
 - Образова Галерія
 - Центральна Наукова бібліотека
 - Охорона пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині стр. 99.
 - Праця Губкомиса у м. Полтаві стр. 104.
 - Праця Губкомиса при Сейфкомисії стр. 105.
- 8) Щербаківський.—Матеріали до вивчення Полтавщини. З записної книжки подорожнього ст. 106.
- 9) Бібліографія ст. 110.

Table des Matières.

1) Histoire de la société	VII.
2) Séances de la société	XI.
3) V. Chtchepotiev. „Ukraine“—terme géographique dans les chansons populaires.	16.
4) N. Mirsa-Avaquiantz. Quelques traits d'état de la noblesse ukrainienne vers la fin du XVII siècle.	17.
5) V. Chtcherbakivsky—Les fouilles de la station paléo- lithique dans le village Hontzi, district de Loubni, gouvernement de Poltava en 1914—1915	77.
6) M. Roudinsky—Les stations néolithiques sur le rivage gauche du Worsclo	93.
7) Chronique	95—105.
8) Matériaux	106—111.

Errata.

		Написано:	Треба читати.
Стор.	16.	4 ряд. згори. ee	се.
"	16.	3 ряд. знизу. affranchissement	affranchissement.
"	—.	" " échec	s'acheva.
"	16.	" " W. Schepotiew	V. Chichepotiev.
"	17.	3 ряд. знизу. мастків	маєтків.
"	18.	5 ряд. знизу. стрімалість	стриманність.
"	21.	7 ряд. згори. оселена	оселено.
"	27.	10 ряд. знизу. с	е.
"	—.	2 ряд. знизу. жити	шити.
"	33.	1 ряд. згори. російський	російських.
"	34.	4 ряд. згори. ак	як.
"	—.	5 ряд. згори. често	часто.
"	—.	" " гідка	гадка.
"	63.	2 ряд. знизу. transevrsaus	transversaux.
"	64.	6 ряд. знизу. ossements	ossements.
"	68.	3 ряд. згори. disposition	disposition.
"	72.	9 ряд. згори. Çranderis	Grandeur.
"	72.	10 ряд. згори. Grastoirs convex	Grattoirs convexes.
"	72.	3 ряд. знизу. doubce	double.
"	72.	2 ряд. знизу. Bec de perroquet gra- tair	Bec de perroquet et grattoir.
"	72.	15 і 16 р. згори. Довж. Шир. Груб.	Довж.—7,2 см. Шир.—2,1 см. Груб.—0,5 см.
"	74.	12 ряд. знизу. Peesoirs	Perçoirs.
"	77.	11 ряд. згори. Paltava	Poltava.
"	77.	9 ряд. знизу. daubles	doubles.
"	77.	1 ряд. згори. Gontzi	Hontzi.
"	—.	3 ряд. згори. Gontzi	Hontzi.
"	79.	15 ряд. згори. ex de Zinkiv	et de Zinkiw.
"	92.	6 ряд. згори. спорадочних	спорадичних.
"	92.	2 і 7 р. згори. Kharciv	Kharkiw.
"	106.	11 ряд. згори. записі	записи.
"	106.	20 ряд. знизу. найдени	найдені.
"	107.	14 ряд. знизу. Богословъ	Богослов.
"	107.	13 ряд. знизу. лежить Мр. Оу	лежить, вишита постать Бо- гоматери з омофором і з написом: Мр. Оу.
"	107.	10 ряд. згори. сторінок, вкладний;	сторінок. Вкладний.
"	109.	21 ряд. згори. інших).	нижніх):
"	109.	10 ряд. знизу. Бесѣды	Бесіди.

Історія товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.

Історія Товариства тісно зв'язана з розвитком охорони пам'яток на Полтавщині. Початок охорони цих пам'яток був зв'язаний з діяльністю земських музеїв, ще дуже давно, але під час нашого лихоліття становище пам'яток мистецтва набуває катастрофічного характеру і примушує ширші кола громадянства зацікавитися цією охороною.

Тоді ще у літку 1917 року у Полтаві заклався Комітет охорони пам'яток, головою, якого був завідувачий етнографічним Музеем земським К. Мощенко, а в число членів входили: завідувачий археологічним музеєм, Щербаківський, член Архівної комісії, В. Щепот'єв, член Епархіальної Ради, протоієрей Булдовський, Голова Військової Ради, В. Липинський, і земський історик Полтавщини, Л. В. Падалка.

Про потребу охорони пам'яток було доложено також і у Губерський Громадський Комітет. Ідея була прийнята прихильно, але за браком грошей, Громадський Комітет обмежився тільки тим, що дав хранителю Археологічного Музею права Коміссара по охороні пам'яток, однак без якого небув реальний зміст і без асигновок, з одним лише правом реалізувати свої права або здійснити їх по мірі можливості самому. Тим часом комітет охорони почав переписку з київськими аналогічними органами і вимагав звітної санкції та допомоги, проте одержавши санкцію, він не одержував ніякої допомоги, бо київський Комітет сам тоді ще переживав лише фазу організації і окрім санкцій і добрих побажань нічого і не міг переслати.

Прийшлося здійснити свої завдання без коштів, власними силами і навіть з обмеженою можливістю публікацій, щоб не дати приводу різним авантюристам, стоявшим у голові демобілізованих частин, взятися за грабування пам'яток старовини.

Оставалося використати учительські курси по повітових містах і прочитати там ряд відповідних лекцій. Це і було зроблено. Хранитель археологічного музею, прочитав лекції по українській археології на курсах у Миргороді, Прилуці і

Хоролі, і вияснював слухачам необхідність зберігати забутки старовини і мистецтва. У Хоролі ще перед цим просвітним гуртком була zorganizована виставка українських килимів та інших предметів укр. мистецтва, з яких потім утворився музей імени В. Бирюкова. З цим музеєм було встановлено зв'язок якому тільки перешкоджала відсутність регулярної получки почти.

В літку тогож таки 1917 року пощастило вивезти археологічну збірку п. Горвица з м. Городища, яку він подарував Полтавському музею. А в осени тогож року довелося зробити розкопки в маєтку Горвица, для з'ясування місця могильників відповідаючих річам дарованим п. Горвицом. В той самий час пощастило поширити охорону архивів, завдяки ассігновці Полт. губ. громадськ. Комитетом грошей на утримання політичного архиву, завідування яким доручено К. І. Ляховичу.

Самий кінець 1917 і початок 1918 р. зовсім не сприяв розвитку охорони. В літку 1918 року Комитет вислав до Києва свого члена В. Щербаківського делегатом на „Перший Зїзд діячів українського плястичного мистецтва“, який відбувся з 9 по 16 червня. Відношення того Зїзду до охорони памяток старовини з'ясувалося у парагр. 8 резолюцій, в якім: „Зїзд звертається до громадянства і до уряду з проханням прикласти усі сили для охорони культурно-історичних памяток“. Він стилізований так.

8. Зїзд Діячів Укр. Пляст. Мистецтва вважає охорону культурно-історичних памяток України за справу величезної ваги і певен у тому, що Уряд і культурна частина громадянства поділяє цей погляд і прикладе усі сили для охорони цього народнього багатства. Звертаючи увагу Уряду на необхідність в сучасний момент поставити цю справу яко мога в ширшому масштабі і не шкодувати на се коштів, Зїзд звертається і до різних громадських організацій з закликом негайно стати на шлях праці в справі охорони памяток рідної культури від знищення, і за для цього рекомендує Земствам і Мійським Самоврядуванням організувати на місцях нові музеї і субсидувати уже існуючі. Уряд повинен виробити закони про охорону памяток старовини і мистецтва, з суворими карами за порушення сього закону, і припинити вивіз цих памяток за кордон. Зїзд вважає необхідним організувати повітові комісії по охороні

пам'яток старовини, там де нема музеїв і товариств, які турбувалися б цією справою і вжити заходів до підготовки кадрів робітників, і до освічення народу в ділі розуміння значіння пам'яток рідної старовини. Зїзд вважає для цього бажаним ввести в школі курси батьківщинознавства і дбати про те, щоб підручники, по яким до цього часу викладалася археологічна наука в учебних закладах, були замінені новими, більш відповідаючими науковим і національним вимогам.

Проте ні уряд ні самоврядування нічим не допомогли Полтавському Комітету, а переговори з київськими органами охорони окрім плятоничних побажань, скінчилися на нічім. В процесі усіх цих спроб для нашого Комітету стало ясным, що надіятися ні-на кого, що для поширення праці треба притягнути більше досвідчених людей, а коли таких нема, або може мало, то треба підготувати самому Комітетові таких людей, які б розумілися на справі, розбиралися в речах і могли би реально виявити свою поміч і стати безпосередньо до праці. На засіданні Комітета ухвалено було використати Український Народний Університет та Фільологічний Факультет у Полтаві. Для того при Українським Народнім Університеті прочитано членом Комітету ряд лекцій по археології і мистецтву українському, і короткий курс археології передісторичної на факультеті. Окрім того, було закликано до Музею слухачів факультету, зацікавлених мистецтвом, і ознайомлено їх зі становищем справи охорони пам'яток, в результаті чого де кого з них пощастило пристосувати до постійної праці в бажанім напрямку. Нарешті засновано Товариство, в діяльності якого могла би приймати участь кожна людина, зацікавлена історією, археологією і мистецтвом України, і Полтавщини з окрема. Товариство заклалося, і статут його затверджено Окружним Полтавським Судом.

Завданням Товариства поставлено не тільки охорону але і вивчення пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, і опрацювання музейного матеріала, який уже багато літ жде своїх дослідників. Се завдання Товариства определило і назву його, яка ухвалена першими установчими зборами Товариства і пишеться так: Українське Наукове Товариство дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.

Товариство на своїх засіданнях заслухало ряд рефератів, головним чином описового характеру, які знайомили з тими пам'ятками, що існують на Полтавщині, які можна зустрінути, яких слід шукати. Засідання відбувалися головним чином по неділях, приблизно через два тижні, коли не перешкожали які небудь незвичайні причини. На засідання було дано широкий приступ і нечленам Товариства, особливо студентам Полтавського Історико-філільогічного Факультета і Учительського Інституту.

Під час процесу зміни Влади в січні 1919 р. виявилася велика небезпека нового і ще більшого знищення пам'яток і тоді на засіданні Товариства ухвалено було подбати про перетворення Комітету відповідно до нових вимог інтенсивної праці, і здобути для него санкцію нової влади і надати характер цілком урядової інституції.

Було доручено члену Товариства, виробити плян організації нового Комітету, який би дав реальну можливість рятувати пам'ятки при новім Уряді. На слідуєчій засіданні такий плян було заслухано, з де-якими додатками одобрено, ухвалено Товариством і переведено в життя.

Комітет по предложену пляну майже без змін було затверджено Полтавським Ісполкомом, і на утримання його асигновано гроши.

Утворення реформованого Комітету охорони пам'яток культури дало можливість Товариству передати чисто практичну і технічну сторони справи охорони цьому Комітетові і полегчила чисто теоретичну працю студіювання пам'яток. І праця Товариства скупчилася на теоретичнім обробленню матеріалу і публікацією його, а також почасти на допомозі Комітетові де-якими вказівками і матеріалами через своїх членів Представників у Комітеті.

В результаті праці нового Комітету було відкрито картинну (образову) галерію, центральну бібліотеку і положено початок бібліографічного інституту. (Про це дивись хроніку).

За перший рік існування 1918 і 1919 Товариство відбуло 10 засідань, на яких праця йшла в указанім далі порядку.

Засідання Українського Наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.

1) Перше засідання 17 листопада 1918 року.

(Організаційне).

На засіданні були: Н. Мірза-Авакянц, Н. Анцибор, Є. Рудинська, Г. Коваленко, Л. Падалка, М. Рудинський, Д. Свєхотов, В. Щепотев, В. Щербаківський.

Засідання відбулося під проводом В. Щербаківського при секретарі М. Рудинській.

В програмі: 1) Доклад Щербаківського: Мета товариства в зв'язку зі становищем наукового обслідування різних пам'яток на Полтавщині.

2) Обмірковання статуту товариства.

1. Доклад В. Щербаківського. Мета Товариства.

Виходячи з погляду Мортілле на утворення Французької нації, докладчик висловлюється за необхідність об'єднання усіх дослідів над історією життя людського на данній території не тільки з початку історичних часів, а навіть відходячи так далеко в глиб віків, як на се дозволяють геологічні умовини, приймаючи на увагу і найстаріші палеолітичні часи. Останні відкриття стінних розписів в печерах еспанських та французьких відкривають широкі перспективи на можливість ознайомитися з характером культури троглодітів, а відкриття чистого геометричного орнаменту (меандра) у аборігенів Мадленської доби Чернігівщини на Мезені Хв. Вовком кидає нове світло на виникання цього орнаменту у клясичних Греків. Матеріали, зібрані в обох відділах Полт. Зем. Музея, дають масу річей різних культур, які змінювали одна другу на території Полтавщини, починаючи також від палеолітичної Мадленської і переходячи через ранню неолітичну, виявляють уже цілком яскраву картину пізньої неолітичної доби, малюють так звану Трипільську Українську хліборобську культуру, вистудійовану В. В. Хвойком на Київщині, найдену і на Полтавщині докладчиком, вводять в самий осередок впливів кочових культур, як неолітичного пізнього часу, (бганий неолітичний похоронний тип з кінськими кістками), так і металевій доби напр. скитські похорони і т. п. Далі йде доба князівська, і змінивши її татарська. В історико етнографічній музеї як раз представлено матеріально-культурні забутки від кінця татарських часів по сучасний мент. Однак усі ці багаті матеріали лежать в сирім необробленім вигляді, не видані, не опубліковані,

і таким чином не дають тої користи, як духовної так і економічної, яку вони могли би дати при ширшій постановці справи і при ширшій доступі різних фахівців до обробленого матеріалу. Завданням Наукового Товариства і було б опрацювання сирого музейного матеріалу і виготовання його до видання. Окрім того, опрацюючи музейний матеріал, Товариство ставляло би своїм членам і нові задачі, давало би доручення зібрати недостаючий матеріал, або зробити розкопки, коли по якому будь питанню існує недохват матеріалу і т. и. Наукове Товариство могло би координувати працю різних членів своїх по повітам і т. п. Особливо багато воно могло би зробити для охорони пам'яток старовини і мистецтва, як в самій Полтаві, так і по губернії.

Реферат викликав жваві дискусії і додатки з боку М. Рудинського по питанням археології і архітектури, з боку Л. Падалки по питанням, зв'язаним з назвами городищ і т. п., Г. Коваленка про необхідність зняти, обміряти, або зарисувати хати, які тепер зникають від різних причин.

В дальших дискусіях порушено питання про необхідність притягти до роботи молодь студентську для збирання пам'яток, або відомостей про них і особливо для промірів, тим більше, що в Полтаві відкрито факультет, на яким можна підготувати молодь до відповідної діяльності.

2. Обмірковання Статуту.

При обміркованні статута було взято на увагу усі додатки, указані попередньою помянутою дискусією, і в такому вигляді ухвалено, його і назву Товариства.

II. Засідання 30 листопада.

На засіданні окрім членів прибули і гості.

В програмі: 1) В. Щербаківський „Розкопки в м. Городищі Лохвиц. пов. 1917 року“.

2) Біжучі справи.

Сей реферат ухвалено видрукувати в Записках Товариства.

III. Засідання 15 грудня 1918 року.

На засіданні окрім членів були і гості.

В програмі: 1) М. Рудинський—„Архітектурне обличчя м. Полтави.“

2) В. Щербаківський—П. М. Шепченко і його праці по вивченню Полтавщини.

3) Обрання Президії.

1. Архітектурне обличчя м. Полтави.

Докладчик в стислій популярній формі виявив перед слухачами справжнє архітектурне обличчя Полтави, показавши їм на численних фотографіях багато такого, мимо чого вони проходили не звертаючи уваги. Охарактеризувавши Полтаву, як місто, яке з самого засновання свого

носить на собі тавро провінціалізму, він ілюстрував се особливо на пам'ятках, які зберіглися від трьох найвидатніших перебудов Полтави, а власне: на архітектурі бароковій кінця XVII стор., на рококо другої половини XVIII ст. і на ампірі перших десятиліт XIX ст. Реферат викликав жваві дискусії, які за браком часу були перенесені на слідуєче засідання, при чім усі промовники зазначили, що се є перша серйозна, хоч і популярна спроба охарактеризувати Полтаву з боку архітектурно мистецького, і рекомендували її видрукувати окремою брошурою для розповсюдження серед ширших кругів громадянства.

2. При виборі президії за голову обрано В. Щербаківського, за секретаря М. Рудинського.

IV. Засідання 29 грудня 1918 року.

На повістці: 1) В. Щербаківський—П. М. Шепченко і його праці (не прочитана на попереднім засіданні).

2) В. Щепотьєв — „Географічний термин Україна в українських народніх піснях“.

3) Біжучі справи.

1. Заслухано некрольог Шепченка, і постановлено надрукувати його в записках Товариства, і подбати про врятування зібраного ним матеріалу.

2. Заслухано доклад Щепотьєва і постановлено надрукувати його в Записках Товариства.

3. Закінчено дискусії з приводу реферата Рудинського „Арх. обличча“... Постановлено вшанувати пам'ять Хв. К. Вовка, посвятивши йому перший випуск Записок Товариства, а також предложено прийняти участь в Збірникові, присвяченому його пам'яті, який має вийти у Києві спеціальними рефератами окремих членів, відповідно запросивши Л. Чикаленка до В. Щербаківського. Постановлено послати короткі витяги з справоздань діяльності Товариства до редакції „Нашого минулого“. Ухвалено просити В. Щербаківського оглянути кам'яну бабу біля села Яновщини Миргор. пов. Ухвалено в зв'язку з дискусіями по докладу Рудинського прохати Рудинського зробити ще реферат з приводу зв'язі стилю нашої хати з чужим стилем (ампір), і Мощенко про зовнішнє і внутрішнє убранство наших хат, про будинок Галагана, про розмалювку хат.

4. Постановлено просити Щербаківського дати рецензію на матеріал, переданий П. Мартиновичем: „Пісні весняні“.

Ухвалено просити лекторів укр. іст. факультета, відповідно з даними, проф. Сумцовим темами, підготувати студентів до збирання і запису матеріалів.

V. Засідання 23 січня 1919 року.

Присвячене пам'яті Ф. К. Вовка.

В програмі: 1) В. Щербаківський. Палеолітичне селище в с. Гонцях Луб. пов. розкопане 1914 і 1915 р.р.

2) М. Рудинський. Стації неолітичної доби по берегах Ворскла на Охтирщині.

3) Справи видання першого випуску праць Товариства.

4) Справи охорони пам'яток мистецтва.

1. Заслухано і ухвалено: реферат Щербаківського про палеол. селище в Гонцях надрукувати в Записках Тов.; за пізнім часом перенести реферат Рудинського на слідуюче засідання; підготувати матеріал до видання першого випуску праць Тов. і назвати журналъ тов.: „Записками наукового товариства досліджування і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині“.—Доручити президії подбати про засоби на видання Записок.

2. З огляду на бурхливі події доручити президії скласти проект Комітета охорони пам'яток, який би уявляв з себе рухливу інституцію державного характеру, щоб рятувати пам'ятки, яким загрожує знищення, і охоронити не тільки нерухомі, але й рухомі предмети від знищення.

VI. Засідання 23 лютого 1919 р.

В повістці: 1) М. Рудинський. Стації неолітичної доби по берегах Ворскла на Охтирщині.

2) В. Щербаківський: Плян утворення губерського Комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.

3) Біжучі справи.

1. Реферат Рудинського, ухвалено надрукувати в „Записках“ Т-ва.

2. З приводу доклада Щербаківського ухвалено прийняти його плян цілком, і вжити заходи перед владою, щоб він був переведений в життя, а членом до Губкомису від товариства обрано М. Рудинського. (див. проект пляну губкомису).

3. Заслухано лист пр. Шміта про загальний плян функціонуючого в Харькові Всеукраїнського Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва.

4. Заслухано телеграм від Київського Комітета охорони пам'яток старовини і мистецтва до Полтавського Виконкому в справі освідомлення населення про необхідність охороняти пам'ятки старовини і мистецтва від руйнації, і постановлено допомогти Полтавському Губкомису скласти заклик до населення, доручивши скласти його В. Щербаківському.

5. Відповідно пропозиції Рудинського ухвалено просити П. А. Митропана скласти статтю, обробовши матеріали до біографії В. С. Кулика, які у него переховуються.

6. Ухвалено просити д. Мірзу Авакянц оглянути ту частину Румянцевської описі, яка переховується в Казенній палаті. Постановлено клопотатися перед Ісполкомом про врятування і вивіз архива Горленка з села Давидівки Прилуцьк. пов., а також врятувати архіви Репніна в Яготині, Румянцева і Полетик.

VII. Засідання комітету 9 березня 1919 року.

В програмі: 1) В. Щербаківський. До питання про форми українських церков.

2) Н. Мірза-Авакянц. В справі охорони бібліотеки Духовної Семінарії. (Про катальог бібліотеки).

3) Біжучі справи

1) В. Щербаківський, вносить поправки до своїх колишніх праць по укр. архітектурі, указуючи, що вживаний ним термін банна будова не відповідає проведенню ним самим гадці, що в основі усіх типів українських церков стоїть вежа, яка являється простою одиницею будови церковної, так що багатовежні церкви являються тільки простою комбінацією веж, симетрично відносно головної центральної вежі поставлених, і зв'язаних між собою відповідно даним в окремих випадках вимогам. Тому замість термінів одно-, дво-, трьох-, п'яти-, дев'ятибанний докладчик рекомендує вживати вежний: напр. п'ятивежна церква і т. п. Сама вежа уявляє собою цілком відокремлену і ніде неповторену у інших народів будівельну одиницю, яка витворена з двох принципово протилежних елементів (первенів) складників: штирокутної в плані, з поземо покладених один на одного брусів хліборобсько-лісової хати і круглої з банею кочово-степової юрти.

2) Н. Мірза-Авакянц ознайомила Товариство з каталогом найстарішої Полтавської бібліотеки, в якій зберігаються не тільки друковані книжки, але також і рукописи: Пересопницьке Євангеліє 1556 року, молдавська рукопись 1545 р. і Жовтоводська—1556 р. Окрім того багато вартостних стародруків XVI, XVII і XVIII віків, і взагалі бібліографічних раритетів.

Ухвалено, з огляду на те, що цій бібліотеці загрожує велика небезпека тому, що вона лишається без догляду поруч зі зруйнованою і ограбованою уже семінарською церквою, яка, як і цілий будинок семінарії, була занята під Віленське військове училище, просити свого делегата до Губкомиса—Рудинського настояти перед Губкомисом про врятування цієї бібліотеки цілком і охорону її.

3) Обговорено справу підготовки матеріалів до друку в першій випуску праць товариства. Доручено Голові т-ва взяти на себе також обов'язки касіра. До ревізійної комісії обрано Щепотьєва.

VIII. Засідання 6 квітня 1919 року.

На повістці: 1) Н. Мірза-Авакянц. З побуту української старшини кінця 17 віку.

2) Біжучі справи.

1. Заслухано реферат п. Мірзи-Авакянц і ухвалено видрукувати його в Записках Товариства.

IX. Засідання 1 червня 1919 року.

В програмі: 1) В. Щербаківський. Скільки слів про рік на українським селі.

2) М. Рудинський. Найцінніші речі з Художнього Відділу Музея Полтавщини.

3) Біжучі справи.

1. В. Щербаківський ґрунтуючись на обрядових піснях і звичаях старається довести, що всі вони тісно зв'язані з хліборобством і являються твором чисто хліборобського населення. Усі пісні і обряди тісно і органічно зв'язані з частинами року, і об'єднані спільними старовинними мотивами, побудованими в певних, порівняно коротких ритмах, не маючих широкої мелодії, занесеної може значно пізніше степовиками і прив'язаної до ліричних пісень. На тлі цих обрядових пісень усе щоденне, праздникове і буденне життя наших прадідів проходить як суцільна картина, об'єднана постійним коловоротом років, і зв'язана одною ритмовою ідеєю. Ритм у хліборобських народів панує скрізь: і у пісні і в роботі і в житті і в окрасі, і являється конче потрібним і навіть необхідним для існування хлібороба, облегчаючи людям зв'язок з природою і орієнтацію серед її повторних і періодичних явищ. На жаль до сього часу ще ці питання не розроблено в бажаній степені і тому не можна ще дати картину старовинного життя в їднім зв'язнім окресі, приступним і цікавим для ширшого кола громадянства і особливо для молоді школярського віку.

2) М. Рудинський ознайомлює збори з найбільш цінними речами які зібрано в Мистецьким музею (в Образовій Галерії) виїздною комісією Губкомиса.

3) Обговорено справу видання і випуску праць Тов. Ухвалено остаточно дати їм назву Записок. Обрано до редакційної комісії Щербаківського, Рудинського і Щепотьєва.

X. Засідання 28 вересня 1919 року.

В програмі: 1) В. Щербаківський. Справоздання з екскурсії в Лубенський і Пирятинський пов. з (7/6—16/8) 1919 року.

2) Біжучі справи.

1) Справоздання з екскурсії ухвалено помістити в хроніці „Записок“, а де-які матеріали, записані під час екскурсій, помістити в окремім розділі під назвою „Матеріали і замітки“.

2) Ухвалено негайно приступити до друку матеріалів. Щербаківським доложено, що папір для друку уже закуплено, дано задатку 5000 карб.

Заслухано сумну звістку про смерть історіка українського і бувшого міністра справ чужоземних Д. Дорошенка і професора, знавця по катедрі історії українського мистецтва, Костя Широцького. Память небіжчиків вшановано встановленням.

Географічний термин „Україна“ в народніх піснях.

Історична доля терміна „Україна“ досить цікава. Його первісне значіння те ж, що й слова „край“, з яким його зв'язує спільний пень, це б то пограниччя, погранична територія, однаково-про яке б пограниччя не говорилося. Одначе, з часом, значіння цих слів перемінилося, вони набрали більш широкого змісту, і слово „Україна“ стало визначати не пограниччя тільки, а всю територію, яку оселив наш народ.

Безумовно, що для широкого освітлення історичної долі терміна „Україна“ мало самих тільки народніх пісень. Треба додати до цього і пам'ятники юридичні й літературні. Та народні пісні, перш за все, сами дають досить багатий матеріал, а по-друге-матеріал цей має ще ту, одному йому приналежну вартість, що тут ми маємо безпосередній вислов народньої свідомости.

Раніше, ніж розглядати пісні окремо, треба зазначити, що вони не вживають слова „Україна“ в розумінню просто пограниччя, яке б воно не було. Це слово вживається в піснях, або як іменник рядовий (як всякий край, край взагалі), або як іменник власний. Коли воно й визначає іноді пограниччя, то не всяке, а саме середнє Подніпров'я, козацьку Україну, це б то вживається, не як рядовий іменник, а як власний; а старий літопис знає і східну й західну україну, вживаючи цього слова, як іменника рядового.

Починаючи тепер огляд пісень, де вживається слово „україна“, почнемо з тих, що вживають його в самому широкому розумінню—„край“ взагалі.

Сюди належить невелика група пісень, де вживається слово „україна“ в множному числі. Звичайно бачимо це слово в такому з'єднанні: по горах, по долинах, по широких (або по чужих) українках.

а) Діти кажуть матері, що, як повиростають, то покинуть її:

„Ой, ненько наша, не журись ти нами,
Як повиростаємо, розійдемося сами.
Буде ж нас, мати, і по горах і по долинах,
Буде ж нас, мати, і по чужим українам“.

(Чубинський, V, № 308).

Або: „Буде нас, мати, по горах, по долинах,
Буде нас, мати, по усіх українках“.

(Чуб. V, 2, № 419 А; порівн. і bid. № 417, Е, Д, 421, А, Д.).

б) Орел каже жінці про її чоловіка:

„З лоба очі колупаю, а жовту кість розкидаю.
Все по горах та по долинах та по чужих українках“.

(Чуб. V, 2, № 376, А. Вар. „по долинах, по могилах та по чужим українках“—№ 376, Б.)

в) Козак гуляє:

„Ой по горах, по долинах, по широких українках
Ой там козак п'є, гуляє і в дудочку виграває“

(Чуб. V, 1, № 97. Вар.—„по чужих українках“—№ 73).

В одному з варіантів множне число замінено поодиноким:

„Ой по горі, по долині, по широкій Україні
Ой там козак прохочає, в сопілочку пригравляє“

(Чуб. V, 1, № 97, Г).

Однак це поодиноке число не географічний термін, а просто якийсь край взагалі, бо далі в цій пісні говориться, як козак, що ходив по Україні, і їде на Україну:

„Поїхав на Україну до дівчини в гостину“.

В піснях, де слово У. вживається в множн. ч., зміст його зрозумілий: воно визначає край взагалі. Не так легко зрозуміти його, коли воно стоїть у поодинок. числі. Таких пісень дуже багато. Попереду розглянемо пісні ліричні, а потім історичні.

Ліричні пісні, де термін У. вживається в поод. ч. можуть бути поділені на кілька груп, з різними відтінками цього слова.

До першої групи зачислимо ті пісні, де слово У. має дуже широке значіння, часто зовсім неозначенне: край взагалі, трохи не цілий світ.

а) Такий, перш за все, розповсюджений в піснях образ: дівчина, жінка, мати горюють за козаком, чоловіком, сином, що пішов, або загинув у далекій країні. Це почуття висловлюється так:

„Ой коли б я зозуленька, коли б крила мала,
То я б тую Україну кругом облітала,
То я б свого миленького (або сина) по шапці (або якій иншій
прикметі) пізнала.

(Чуб. V, 1, № 8; № 779, 2, № 449).

Тут не географічний термин, а край, де счез коханий, рід-
ний. Це видно з такого варіанта:

„Ой як би ж я зозуленька та крилечка мала,
Полетіла б, сюю-тую сторононьку облітала“

(Чуб. V, 2, № 423).

Через те, що в цій Україні милий загинув, вона іноді про-
клинається:

„Коли б же я сизая зозуля,
То б я крила мала,
То я б тую превражу Вкраїну
Кругом облітала“.

(Чуб. V, 3, № 170, А).

В одному варіанті неозначений термин „Україна“ замінено
означеним—Польща.

„Полетіла б превражую Польщу
Кругом облітала“.

(Чуб. V, 3, № 31).

б) В других піснях до слова „україна“ додається означення:
„де моя родина“, „де мій милий“.

„Ой ти, сивий орле, ой ти маєш крила,
Полеть, полеть на Вкраїну, де моя родина“.

(Чуб. V, 1, № 645; або голуб—№ 667).

„Запряжу сірі коні ще й воли,
Поїдемо в україну, де милий“.

(Чуб. V, 1, № 14).

Термин зостається неозначеним: слово „україна“ можна
розуміти, як край взагалі.

в) В піснях сирітських і про нещасний шлюб бачимо тер-
мин „чужа україна“ (рима—калина, долина, невірна дружина).

„Ой горе, горе калині при долині,
Та так сироті на чужій Україні“.

(Чуб. V, 1, № 668).

„Ой горе, горе, що чужая україна,
А ще гірше, що невірная дружина“.

(Чуб. V, 2, № 220).

г) Дуже неозначений цей термин і в піснях про матір, що
збирається кинути своїх дітей. Це трохи не весь світ.

„Покину дитину в кропивину,
А сама піду гулять на вкраїну.
Ой як тій дитині в кропивині,
То так мені гулять на вкраїні“.
(Чуб. V, 2, № 210).

„Ой посажу я дітей у рядову торбину,
Та винесу дітей на високу могилу,
Пушу дітей на всю україну“.
(Чуб. V, 2, № 419, Б. Порівн. вище—доля сиріт—бути „по усіх
українах“.

„Я дитину в кропиву укину,
Сама піду у світ на вкраїну“.
(Чуб. V, 1, № 667).

д) Щоб зазначити якесь неозначене місце, відкля з'являється в пісні та чи інша особа, вживається теж термин „україна“.

„Ой вилітає голубина з україни,
Вироняє сизе перо на долині“.
(Чуб. V, 1, № 280).

„Приїхали купці з україни,
Взяли, коню ціну порадили“.
(Чуб. V, 2, № 358).

„Ой йшли чумаки з україни,
Да й стали на попасі край долині“.
(Чуб. V, 2, № 415, № 482).

В останній пісні можна бачити й географічний термин, бо чумаки йшли через лівобережну Україну, а Крим ще дуже недавно старі люде звали україною, це б то пограниччям; одначе швидче можна думати, що це просто технічний засіб, як у попередніх прикладах.

До другої групи пісень ліричних, де бачимо термин Україна в подин. числі, залічимо ті пісні, де цей термин визначає якийсь далекий край. В цей край виїзжають—одні—горюючи, переживаючи розлуку з милими людьми; другі—радіючи, сподіваючися знайти щастя. Де-хто гине в цьому далекому краю. Цей край для співця чужий, не в розумінні ворожий, або заселений другим народом, а в вузькому значінні—не місце його народження. Ніяких прикмет цього краю пісні не вказують, і де є цей край—пісні не кажуть, одначе зміст їх не суперечить тому, щоб термин „Україна“ розуміти, як термин географічний—історичну козацьку Україну. Таке розуміння не нав'язується

піснею примусово, але ж і не суперечить її змісту, згідно з історичними умовами народнього побуту.

а) Любовна пісня. Дівчина тужить за милим, що поїхав на Україну:

„Не жаль же мі за водою,
Що бренить по камінню,
Ино мі жаль на милого—
Поїхав на Україну“.

(Голов. III, 176).

„Пішов милий на Вкраїну,
А я піду в черниченьки“.

(Чуб. V, 1, № 742).

„Соловейку на ялині,
Десь мій милий на Вкраїні.

(Чуб. V, 1, № 743).

б) Любовна пісня. Милий питає дівчину, чи буде вона тужити, як він піде служити на Вкраїну (образ часто зустрічається):

„Моя мила, милесенька, чи не будеш тужити,
Як я сяду та поїду на Вкраїну служити?“

(Чуб. V, 1, № 327, В; Голов. III, 136).

в) Любовна пісня. Милий каже дівчині, що не забуде її, хоч і поїде на Вкраїну:

„На Вкраїну я поїду, на Вкраїні жити буду,
Скарай мене, міцний Боже, коли тя забуду“.

(Чуб. V, 1, № 128, порівн. № 443).

г) Любовна пісня. Мила просить милого вечеряти, однак він відмовляється, бо перед ним—дорога на Вкраїну:

„Як наварила, то вечеряй здорова,
Стелеться мені на Вкраїну дорога“.

(Чуб. V, 1, № 549, порівн. 2, № 396).

д) Любовна пісня. Милий каже дівчині, що він її покине й поїде на Україну шукати иншої:

„Ой я піду на Вкраїну,
Та й там буду жити;
Знайду собі таку другу,
Що буде любити“.

(Чуб. V, 1, № 467; 2, № 364).

е) Любовна пісня. Милий їде на Україну, бо там його мила:

„Я п'ять грошей розміню, десять позичаю,
На Вкраїні дівчинонька, до неї манджаю“.

(Чуб. V, 4, № 71).

„Я поїду на Вкраїну,
Бо там маю мою милу“.

(Голов. III, 50).

ж) Мати просить сина або дочку не їхати на Україну, бо там чужі люде (це б то, не родичі).

Не йди, сину, на Вкраїну жити:
На Вкраїні все чужії люде,
Ой да й там тобі доленьки не буде“.

(Чуб. V, 1, № 24; 2, № 25).

з) Чумак або просто парубок помирає на Україні і просить товаришів (або орла) дати знати батькові та матері (образ часто зустрічається):

„Дайти неньці знати,
Та нехай їде на Вкраїну
А свого сина ховати“.

(Чуб. V, 3, № 153; V, 2, № 452).

и) Орел радить сироті їхати на Україну, там він знайде собі щастя:

„Покидай сей край, де родину маєш,
Та іди на Вкраїну, там знайдеш родину,
Там знайдеш родину, любую дівчину“.

(Голов. III, 341; Чуб. V, 2, № 17).

і) Ряд пісень, де співається, як ідуть на Україну шукати щастя. У. малюється, як вільна сторона з вільним життям. Це цілком відповідає козацькій Україні, куди йшли шукати кращої долі:

„Піду з туги на Вкраїну жити;
Піду з туги на Вкраїну,
Я й там, молод, не загину“.

(Чуб. V, 2, № 435, А; 1, № 461).

„Ляж, бідо, спочивати,
Ой я піду, молод, на ту Україну
Щастя, доленьки шукати“.

(Чуб. V, 3, № 126).

„Як зйду я на могилу,
Та погляну на Вкраїну;
На Вкраїні добре жити,
Що ділечка не робити,
Горілочку пити“.

(Чуб. V, 3, № 12).

Йдуть не тільки сами, а й з своїми милими:

Ой дівчино моя,
Та сідай на коня.

Та поїдем на Вкраїну
До нового двора“.

(Чуб. V, 1, № 75).

„Підмовила Катерина богацького сина:
Покинь же ти свою жінку, я покину діти,
Та підемо на Вкраїну мешкання глядіти“.

(Голов. III, 36).

Третя група ліричних пісень, де ім'я Україна стоїть в поодинокому числі, змістом мало що відрізняється від другої; в цих піснях додається тільки нова прикмета: на Україні живуть козаки. Козак або їде на Україну, або повертається відтіля, або живе там. Ця прикмета дозволяє бачити в цьому слові географічний термин з більшою певністю, ніж у піснях другої групи.

а) Частий пісенний образ: „з України до дівчини козак поклонився“:

„Ой на горі на високій
Тройзіл постелився.
З України до дівчини
Козак поклонився“.

(Голов. III, 315; явір, похилився—Чуб. V, 1, № 599; дубок похилився—Чуб. V, 1, № 643).

Дівчина відповідає козакові:

„Вона йому поклін дає, хусточку шовкову.
Вона йому хустку дає з срібла самого,
Відсилає на Вкраїну до милого свого“.

(Чуб. V, 1, № 643).

б) Герой пісні сам себе зве, або його звать — „козак з України“:

„Ой я козак з України,
Козак з роду, козак з міні“.

(Голов. III, 56).

„Помагай Біг, удовонько! Як же мі ся маєш?—
То ти сь козак з України, почім ти мя знаєш?“

(Голов. III, 174).

в) Козаки підмовляють дівчину їхати з ними (поширений мотив):

„Ой ти, дівчино, не будеш зраджена,
Тільки на Вкраїні посагом посажена“.

(Голов. III, 54)

г) Козак їде на Вкраїну:

„Іде козак в Україну,

Мушкет за плечами;
За ним іде дівчинонька
З чорними бровами".

(Чуб. V, 1, № 180).

д) Козак заспокоює дівчину:

„Не плач, любя, Господь Бог з тобою;
Як вернуся з України, возьму шлюб з тобою"
(Чуб. V, 1, № 288).

е) Дівчина просить козака:

„Возьми ж мене з собою
На Вкраїну далеку".
(Чуб. V, 1, № 171).

ж) Мати провожає сина—козака в військо:

„А я стану, повернуся,
Та й на тебе подивлюся,
Чи є козак на Вкраїні краший?"
(Чуб. V, 2, № 435).

з) Козак повертається з України:

„Іде козак з України, орла питає:
Чи був ти, орле, в моїй стороні,
А чи тужить моя мила тепер по мені?"
(Чуб. V, 1, № 133).

Четверта група ліричних пісень, де ім'я Україна стоїть в поод. числі має ту нову прикмету, що У. для співця або героя пісні є не далекий та чужий, а рідний край. Героєм цих пісень часто є козак, що дає підставу і тут у терміні У. бачити термін географічний—У. козацьку.

а) Сирота жаліється, що він на чужині, біля нього нема родичів з України. Ці жалі часто зв'язані з образом чорного ворона:

„Ні родини з України,
Ні чорної та ворононьки,
Та вже ж мені надокучила
А чужая та сторононька".

(Чуб. V, 2, № 149, Д).

„Ні родини з України,
Ні чорної ворононьки,
Ні до кого ласкавого
Прихилити головоньки".

(Чуб. V, 2, № 26, Б).

„Перекажу я своєму роду
Хоч чорненькою вороною:

Ой роде, роде мій милий,
Чи ждеш мене на Вкраїну?“.

(Чуб. V, 2, № 291).

„В мене родоньку нема:
Ні роду ні родини,
Ні матюнки з України“.

(Чуб. V, 2, № 20).

б) Козак згадує про батька, матір, милу, що zostалися на Вкраїні:

„Ой є в мене на Вкраїні ріднесенька мати,
Вона ж мене пожалує, як свого дитяти;
Ой є в мене на Вкраїні ріднесенький батько,
То він мене пожалує, як своє дитятко“.

(Чуб. V, 2, № 23).

„Молод козак свого пана просить:
Пусти мене звідси додому на Вкраїну,
Пише довгі листи (жінка), що має дитину“.

(Чуб. V, 1, № 670, Г).

У варіанті інша номенклатура:

„Пусти ж мене, пане, з Польщі на Волинне“.

(№ 670, А).

в) Виїзжання козака з України малюється, як розлука з отчизною, родом, милою:

Ой гай, мати, ой гай, мати,
Ой гай зелененький,
Виїзжає з України
Козак молоденький“.

(Чуб. V, 1, № 591, В: Голов. III, 316).

Козак

„... поїхав в Московщину
Та там і загинув,
Свою рідну Україну
На віки покинув“.

(Чуб. V, 1, № 631).

П'ята група ліричних пісень, де ім'я Україна стоїть в поод. числі, одріжняється тим, що в цих піснях поруч з терміном У. стоїть інший, явно географічний термін. Це дає підставу бачити й у першому теж термін географічний. Як із цих термінів, так і з самого змісту пісень видно, що вони говорять про У. наддніпрянську.

а) Україна одріжняється від Волині:

„Єден милий на Волині, другий на Вкраїні,
Розірвали мое серце на дві половині“

(Чуб. V, 1, № 606; одна мила... Голов. III, 98; „у тім селі народився, тепер на Вкраїні; роздвоєне мое серце на дві половині“, Голов. III, 99; часто зустрічається в піснях).

б) Україна одріжняється від Полісся. Діти кажуть батькові або матері:

„Як підростуть крильця, то розлетимось сами...“

Єдне піде на Україну, друге на Полісся;

Уже ж ти нас, наша мати, і у гості не сподійся“

(Чуб. V, 2, № 417, А).

„Розлетимось, розбіжимося, як кленове листя:

Которе на Вкраїну, котре на Полісся;

Которе на Вкраїну, тому добре буде;

Которе на Полісся, тому горе буде:

А на тій же Україні жито та пшениця,

А на тому на Поліссі кукіль та метлиця“

(Чуб. V, 2, № 362. Цитовані пісні про дітей є варіанти тих, що в них доля дітей бути „по всіх українх“).

в) Термин У. ставиться поруч з іменами Польщі та Львова:

„Ой скрипочки із липочки, а кілочки з рути,

Як заграють а во Львові, на всю Польщу чути;

А скрипочки із липочки, а струни з барвінку,

Як заграють а во Львові, чути на Вкраїнку“

(Голов. III, 111).

г) Ім'я України поруч з іменами Литви і Волощини: парубок просить коня бути йому щасливим у трьох дорогах:

„Єдна дорога та у Литвоньку,

Друга дорога на Вкраїноньку,

Третя дорога в Волощиноньку.

З Литвиноньки їде—коники веде,

З Вкраїни їде—зброїнку несе,

З Волощини їде—волики жене“

(Колядка. Голов. IV, 56).

Україна, як вояцький край, характеризується в цій пісні зброєю.

д) Щоб зазначити велику територію, пісні ставлять поруч імення Польщі й України:

„Ой виїздив Польщу і всю Україну,

Не бачив тополі, як на своїм полі“

(Чуб. V, 2, № 308).

„З'їздив же я, моя мати, Польщу і Вкраїну,
Знайшов же я, моя мати, любую дівчину“
(Чуб. V, 2, № 430).

е) На Україні тече Дніпро:

„Еуло ж нас три брати,
Ох, та не всі вкупі:
Один в Самарі отаманом,
Другий в Петенбурсі есаулом,
А я молоденький на Вкраїні,
Напуваю коня із бистрого Дніпра“
(Чуб. V, 3, № 122).

В історичних піснях, які співають про старе козацтво, ім'я України, натурально, зустрічається часто і має цілком певний характер: це ясно географічний термин, що визначає наддніпрянську Україну. Хоч в думі про похід у Молдавію бачимо слово У. і в значінні—край. Польський король каже Молдавському господареві:

„Коли ж ти хотів на своїй україні проживати,
Було б тобі Хмельницького у вічній часи не займати“
(Ант. і Драг. II, № 14, стор. 101—102)

В цих же піснях зустрічаємо цей термин і в такому контексті, що дозволяє бачити в ньому термин ширший, ніж тільки козацька Україна: бачимо спробу поширити цю назву на весь край, заселений нашим народом.

а) Козацька Україна:

„Ой три літа, три неділі
Минулося на Вкраїні,
Як козака турки вбили,
Під явором положили“
(Ант. і Драг. I, № 58, стор. 270).

б) В пісні про смерть Нечая товариші ховають його:

„Та посадім (на могилі), милее браття, червону калину,
Гей, щоб зайшла лицарська слава на всю Україну“
(А. і Д. II, № 12, У, стор. 81).

Цей образ перейшов і в чумацькі та й інші пісні. Чумак просить товаришів:

„Посадіте в головах червону калину,
Ой щоб було виднесенько на всю Україну“
(Чуб. V, 3, № 172, Б).

„Та посади, моя ненько, а червону калину,
Та й щоб видно чумаченька та й на всю Україну“
(Чуб. V, 3, № 153).

Чоловік заповідає жінці:

„Нехай копа яму глибоку,
Та садовить калину червону,
Ой не так калину, як малину,
Ой щоб було видно на Вкраїну“

(Чуб. V, 2, № 373).

Висока могила й калина на ній—турбота про лицарську славу козацьку—цілком зрозумілі в козацьких піснях і не так зрозумілі в інших; це дає підставу гадати, що цей образ, ставши бродячим, пішов у різні пісні з козацьких, а не навпаки.

в) В пісні про Свирговського співається, що як його вбили, то:

„Воронів ключа набігала,
По Україні тумани клала,
А Україна сумувала,
Свого гетьмана оплакала“

(А. і Д. I, № 41, Б, ст. 161).

Як попередній, і цей образ зустрічається в чумацьких піснях. Сокіл питається орла:

„Чи не був, орле, на Вкраїні,
Чи не бачив, орле, чумаченьків?“

Орел відповідає:

„Всіх чумаків орда зняла,
А котрих старих—вирубала,
А молодих в полон взяла,
А маленьких витоптала.
А Вкраїна сумувала,
Своїх діток оплакала“.

(Чуб. V, 3, № 180).

г) В пісні про Морозенку співається:

„За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче“.

І цей образ перейшов, як бродячий, в інші пісні. Розбійник каже жінці про загибель її рідних:

„По братіку вся Вкраїна плаче“.

(Чуб. V, 2, № 330, Б).

д) В цілому ряді дум слово У. вживається, як назва наддніпрянської України:

„Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Витоптала орда кіньми маленькії діти“.

(А. і Д. I, № 73, ст. 21).

Козаки посилають військо на допомогу волохам:

„Трублять в труби, в сурми вигравають,
Оченьками козаченьків з України провожають“.

(А. і Д. I, № 41, В, ст. 162).

Початок думи про Хмельницького та Барабаша:

„Як із день—години
Счиналися великі війни на Україні“.

Посланці Хмельницького кажуть жінці Барабаша:

„Уже ж тепер твій гетьман молодий
На славіній Україні з Хмельницьким великі бенкети вчиняють“.

Жінка Барабаша пророчить чоловікові:

„Нехай не зарікається Барабаш, гетьман молодий,
На славіній Україні огнів та тернів ізгашати,
Тілом своїм панським комарів годувати“.

Хмельницький виїздить з Чигирина з королевськими листами,
з ним чотири полковника:

„Оттоді то вони на славу Україну прибували,
Кролевські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали“.

(А. і Д. II, № 1, ст. 3, 5, 6).

Дума про „жидів-рандарів“ співає, що вони:

„На славіній Україні всі козацькі торги заорандовали...
На славіній Україні всі козацькі церкви заорандовали...
На славіній Україні всі козацькі ріки заорандовали...“

Хмельницький каже козакам:

„На славу Україну прибувайте,
Жидів-рандарів у пень рубайте“.

Як це було зроблено,

„Тоді-то Хмельницький на славу Україну прибував,
Ні одного жиди-рандаря не заставав“.

Він бере місто Полонне, де поховалися вороги, і бере
здобич. Козаки

„Обратно на славу Україну прибували,
Очеретом сидали“

І ділили здобич.

(А. і Д. II, № 3, ст. 21, 23, 24).

е) В піснях про перемогу козаків над ляхами і про визволення нашого краю з польського панського ярма, термин Україна обставляється такими географічними рисами, що надають йому широке значіння не козацької України над Дніпром, а всієї нашої території, визволеної козаками:

„Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Україні“

Та немає ляха, та немає пана,
Не буде зміни“.

(А. і Д. II, № 9, ст. 49).

„Не дивуйтеся, добрі люде,
Що на Україні повстало:
Ой за Дашевим, під Сорокою
Множество ляхів пропало...
Ой чи бач, ляше, що по Случ наше,
По Костянуу могилу?
Як не схотіли, забунтували,
Та й утеряли Україну“

(А. і Д. II, № 6, ст. 39—40).

Дашев на Собі—притоці Буга, і Случ на Волині показують, що ця пісня перемоги Україною зве всю нашу землю, визволену Хмельницьким.

Роблячи тепер висновок із усього сказаного, можна, здається, гадати так. Термин Україна в народній свідомості, як вона виявилася в піснях, визначає перш за все край взагалі, в широкому розумінні цього слова. Разом з цим, згідно з старовинним значінням цього термину, їм стали звати і землі над середнім Дніпром, куди йшли наші люде, шукаючи нового щастя, кращої долі, Для тих, хто залишався, ця Україна була невідомим краєм, і коли туди відходила рідна чи мила людина, про це співалося, як про горе. Однак степи заселялися все більше, в них заводився більш-менш вільний козацький устрій, і термин Україна в народній свідомості став набувати все більшої привабливості, як назва вільного краю, краю свободи. Козацькі подвиги в боротьбі за незалежність придбали Україні епитет „славної“: „На славіній Україні“. Україна перестає бути чужою, вона стає рідним краєм, і розлука з нею, од'їзжання козака з України малюється тепер таким же горем, як раніш од'їзжання на Україну. Коли ж за гетьмана Богдана боротьба за визволення досягла свого найбільшого напруження і, нарешті, хоч не надовго закінчилася грандіозним успіхом, термин Україна набуває найширшого значіння—назва всього нашого краю. Не дуже трудно уявити, як це могло статися. Коли серед люду, пригніченого ярмом магнатської Польщі, чулося ім'я України, в уяві їх, по закону контрасту, вставав край, де панує воля й

рівність, де нема ні хлопа ні пана. Коли далі з цієї України прийшли козаки—оборонці народніх прав і волі, коли перед козацьким військом почали зникати польські магнати, здавалося людям, що сама Україна з усім її вільним козацьким ладом пересовується за козаками. І коли, хоч на хвилину, вся наша земля стала вільною, народня свідомість, а за нею й пісня в той же мент назвали цю вільну землю Україною.

Та недовго лунали на нашій землі пісні перемоги. Невдачі боротьби за визволення, поділ України між Москвою та Польщею, сумна та кривава епоха руїни, нове кріпацтво, наложене не тільки ляхами, а й своєю старшиною,—і Україна перестала бути вільною землею, а разом з цим і сам термин позбавився своєї колишньої привабливості.

„Добре було нашим батькам на Україні жити,

А тепера достанеться панщину робити“

(Чуб. V, 3, № 192).

Це все й стало на перешкоді тому, щоб наші народні пісні остаточно закріпили за термином Україна широке значіння всієї нашої території.

В. Щепотьев.

„Ukraine“—terme géographique dans les chansons populaires.

E x t r a i t.

Le nom Ukraine signifiait autrefois une contrée limitrophe, mais peu à peu le sens de ce terme s'étend et il commence à signifier tout le territoire habité par le peuple de l'Ukraine.

Dans les chansons populaires on ne se sert point de ce terme dans le sens de contrée limitrophe, mais dans celui du pays en général, ou du territoire du Dnieper moyen, ou, enfin, de notre territoire tout entier.

Entre les chansons lyriques il y a un petit groupe, où le mot U. est mis au pluriel et signifie le pays en général. Les chansons lyriques, où le mot U. s'emploie au singulier, peuvent être divisés en groupes suivants: 1. U.—le pays en général, peut-être le monde entier; 2. U.—un pays lointain, inconnu pour le chanteur, où on se rend soit avec chagrin de s'être séparé de ses bien-aimés, soit avec l'espoir d'y trouver son bonheur. Il peut être que U. ici—c'est l'Ukraine de cosaque. 3. U.—c'est le pays, qu'habitent les cosaques; le sens est le même, que dans les chansons du deuxième groupe. 4. U.—le pays natal du chanteur; le héros de la chanson est souvent un cosaque; U.—L'Ukraine de cosaque.

Dans les chansons historiques le mot U. s'emploie dans le même sens que dans les chansons lyriques, mais il y a un groupe de chansons de l'époque de l'hetman Bogdan Chmelnit-sky, où on se sert de ce terme pour nommer notre territoire tout entier, car alors il s'établit ici la même organisation d'état libre, qui régnait dans l'Ukraine de cosaque. Mais puis, comme la lutte pour l'affranchissement échoua, le nom U. perdit son attrait, ce que lui empêcha de se fixer dans les chansons comme le nom de notre pays tout entier.

W. Schepotiew.

З побуту української старшини кінця XVII віку.

Революція 1648 року знищила на Україні польско-шляхетський лад з усіма його ознаками політичного, економічного та громадського характеру. Народні маси, пригнічені економічно і соціально, роздратовані утисками релігійними й національними, з ненавистю відкинули все, що хоч трохи нагадувало польський режим і, на місце старого устрою, з його абсолютним панованням однієї верстви громадянства-шляхти-та безправністю інших, проголосили ідеал України без хлопа та пана. Всі старі права та привилеї було скасовано казацькою шаблею, і своєрідна демократична республіка, якою була під той час Україна, не визнає ніякого громадського поділу, ніяких соціальних різниць або класових привилеїв. Тому невеликій купці шляхетства, що приєдналися до козацтва, довелося забути свій гонор і воно „закинувши або заховавши свої дипльоми та привилеї" вийшло в склад козацтва та хутко злилось з ним, остільки хутко, що вже при найближчих наступниках „козацького батька" про нього, як окрему суспільну верству краю, нема ані слуху, ані духу¹⁾“.

Але народній ідеал рівності утрімався недовго. Не встигло минути 10 років по великій повстанні, як серед молодого громадянства помітно новий соціальний поділ, що розколює єдину козацьку масу на дві частини: старшину—„значних" та „чернь"—звичайне козацтво, при чому розвиток старшини, як окремої пануючої верстви, іде дуже енергійно і наприкінці XVII віка, порівняючи з часами революційними, ми бачимо зовсім інший тип українського громадянства, тип, що по своїм тенденціям ближче підходив до старо-польського устрою, як до ідеалів Хмельниччини. Українська старшина кінця XVII віку—це власники маєтків, більш, або ж менш значних, які вони здобули або „за службу", або заїмкою, або ж, іноді, купівлею та іншими засобами, а той простим насильством.

¹⁾ Д. Миллер Очерки из истории у юридич. быта стар. Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство. ст. 2 Відбит. з „Київ. Стар." К. 1897

На цих землях сидить залежне селянство, що віддає панам „належное послушенство“ та утворює старшинський добробут. В руках нового українського панства скупчено всі уряди, а разом з ними і вплив на життя держави; воно не підлягає загальнонароднім податкам, користується цілою низкою різних соціальних привілеїв, нарешті відрізняється від загальної маси народу своєю культурністю і все це разом призвичаює його дивитись на себе, як на зовсім окрему, кращу, шляхетну частину громадянства. Тому старшина й запобіга всіх засобів для підведення юридичної підвалини під фактичні відношення, починаючи від зміни прізвища та утворення більш або менш фантастичних родоводів до одруження з дрібними шляхтянками, що накидали тінь безсумнівної своєї шляхетности і на чоло свого нареченого та його родини. Зрозуміло що при таких умовах, старшина виявляє своє виїмкове становище і зовнішнє, в формах побуту, який набуває зовсім інший характер порівнюючи з попереднім.

Річ в тім, що в часи революції та найближчі по ній роки, рахуючись з антишляхецьким настроєм народніх мас, козацька старшина підкреслює свій демократизм не лише в агітаційних промовах а й в щоденнім життї і, не вважаючи на масу дорогоцінних річей що попали в її руки, простість, зневага до роскоши, навіть демонстративне нехтування нею, ще залишаються характерною рисою старшинського побуту, на яку звертають увагу і чужинці, і тубільці. Недаремно так здивував в 1654 р. Хмельницький Пав. Алепського, який одвідує гетьмана, не побачив в його наметі ніякої роскоши: „бракувало дорогих килимів, а лежала лише проста доріжка“, на столі ж біля якого обідав Богдан, не було ані срібла ані цінного посуду, нічого „крім полумиска з вареним кропом“. І експансивний сірієць не може утриматись від патетичного вигуку: „гляди ж, яка стрімалість“...¹⁾ А в літопису Грабянки знаходимо цікаве оповідання про те, як Богдан вітав польських послів в Переяславі в лютому 1649 році. Запрохавши їх на обід, він „на взгарду Лядской помпи“, одягнувшись в дорогі шати „пугаромъ злоцѣстимъ до пословъ польскихъ... простою горѣлкою пе-

¹⁾ Путешествіе Антиох. Патр. Макарія по Россіи в пол. XVII в. раск. арх. Павл. Алеппским леврв. Муркоса вып. 2.

репіваль", а його жінка—Чаплинська—також розкішно убрана „табаку вь черепку, Хмельницькому ростирала¹⁾". Хай деталі цього оповідання невірні, можливо, що в нім є перебільшення але, без сумніву, воно мало під собою де який ґрунт, бо далі, характеризуючи Хмельницького, той самий Грабянкан не забуває підкреслити простість його життя уже не в формі переказу, а в зовсім реальних виразах „почивавше... не на многоцѣннихъ одрѣхъ, но на постели яже воинскому мужу приличествуєть... одѣяніє ничимъ же отъ прочіихъ разнствуєє; оружіє точію и кони мало что отъ иннихъ лучше²⁾"... Можна думати, що цей демократизм зовнішнього вигляду та приватного життя, не був особистою рисою Хмельницького, а мав характер загальний і викликався умовами моменту: схвильованим масам всякий натяк на старопанську розкіш здавався наміром відновити минуле, польський соціально-політичний устрій. Не даремно оборонець рівності та демократизму, в образ якого втілені народні ідеали,—герой відомої думи соціального змісту Ганжа Андибир, що виступає як протилежність „дуків-срібляників"—української старшини,—з'являється в корчму, як справжній „нетяга":

„На козаку бідному нетязі	А ще на козаку бідному нетязі
Три сіромязі,	шапка-бірка,
Опанчина рогозоя.	Зверху дірка,
Поясина хмельювая.	Хутро голе, околиці Бог має,
На козаку бідному нетязі сапьянці—	Вона дощем покрита,
Видно п'яти й пальці,	А вітром на славу козацьку,
Де ступить — босої ноги слід пише.	підбита ³⁾

Такий же висновок можна зробити на підставі літописів: автор літопису Самовидця, описуючи Ніженську раду 1663 р. каже: „а старшина козаки значніє, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіє на сермяги миняли⁴⁾". Се б то кармазин-червоне сукно не дуже дороге, у всякім разі не з найцінніших сортів, яке часто зустрічаємо в переказах та оповіданнях про старовину, вважали ще за предмет роскоши навіть для значного козацтва.

Тому старшині доводилося коритися необхідности і, заховавши по льохах та коморах ті скарби, які встигла набути за

¹⁾ Г. Грабянка Літопись ст. 62. К. 1854 г.

²⁾ Г. Грабянка Дѣйствія презѣльной брани... ст. 153 Изд. Времен. Комис. 1854 г. К.

³⁾ П. Кулиш Записки о Южной Руси т. I ст. 200.

⁴⁾ Літопись Самовидца ст. 77 Изд. Клев. Врем. Ком. К. 1878 г.

Хмельниччину, а разом з ними і свої жадання, що значно відрізнялись від народніх одягнутись в шати демократизму і чекати влучного часу, коли буде змога дістати з скринь дорогоцінні оздобы, а разом з ними і свої громадські ідеали.

І такий час дійсно надійшов. Схвильоване море народнього життя увійшло в береги, стало викристалізовуватися в певні і зовсім недемократичні форми, революційна енергія підупала, інстинкт хлібороба та втома від довгої боротьби потягли селянина-повстанця від зброї до землі, а напрям соціально-політичного розвитку поставив значну кількість їх в тій або ж іншій мірі в залежність від старшини-землевласників та адміністраторів. В нових умовах старшині нікого боятись, ні з ким рахуватись, демократичний прапор—зовсім зайва розкіш і вона береться з запалом до утворення типу життя, який зовнішнє підкреслював би ті зміни в соціальному життю, що успіли відбутися. В ці часи клясичний черепок Хмельницького встиг давно розбитись, варений кріп став легендою, та й не потрібні вони були для новоутворенного українського панства, якому більш до смаку ріжноманітні страви та напитки, що подавали у срібних полумисках і келихах; так само зникають і прості дорожки, а натомість бачимо різні коштові килими.

З старшинським побутом цієї доби і зазнайомлює нас те жерело; яке являється головним для моєї праці: Опис рухомого майна, що належало гетьману Івану Самойловичу та його сином Григорію і Якову¹⁾.

7 липня 1687 р., під час походу на Крим „старшина генеральная полковники и иншіе недруги²⁾“ подали донос на гетьмана Ів. Самойловича, обвинувачуючи його в зраді та інших злочинствах; 22 того ж місяця гетьмана було заарештовано разом з сином Яковом II—полковником Стародубським—та „усадивши на простіє колеса московськіє, а сина гетманского Якова на коницю худую охляб, безъ сѣдла, и провадили до московского табору до боярина³⁾“. За де кілька день, 25 липня, там же, над Коломаком, було обрано нового гетьмана—Ів. Мазепу, інтригою якого де-хто з сучасників пояснював і всю подію:

¹⁾ Русская Историческая Библиотека т. VIII № 15 ст. 949 та далі Изд. Археогрф. Ком. С. П. Б. 1884 г.

²⁾ С. Величко Лѣтопись... т. III ст. 13 изд. Киев. Вр. Ком. К. 1855 г.

³⁾ Саювидец Лѣтпись... ст. 168 изд. Врем. Комис. К. 1878 г.

„все было Мазепино злохитрое дѣйство“, каже Гр. Грабянка. Скоро заарештували і другого гетьманича Грігорія-полковника Чернігівського. Бувшого гетьмана Ів. Самойловича з сином Яковом заслали на Сибир—батька в Тобольськ, сина—Єнісейськ; Григорію Самойловичу відрубали голову в Сівську, немов би за спробу оборонятись збройно під час арешту; жінку Ів. Самойловича з доньками, було оселена на Чернігівщині.

На гетьманське майно було накладено печатки і пізніше, в 1690 р., складено докладний його опис.

Такою катастрофою закінчилось гетьманство Самойловича, „Поповича“, як не забували сучасники іронично підкреслювати демократизм його походження, порівнюючи його з гетьманською „пихою“. Якийсь невідомий автор „нѣкто зъ ближнихъ его подручныхъ¹⁾“ склав по катастрофі „о немъ рѣчи“, і цей твір яскраво малює причину народної та з окрема старшинської ненависти до Самойловича:

„Ей Иване, поповичу Гетмане.

Чому ти такъ пустивъ себе в недбанье?

Ой був еси зпершу добримъ всѣмъ паномъ,

Потомъ еси zostалъ гордымъ всѣмъ станомъ.

Принявся есь цѣлодушне гетмановати,

Жебы твоимъ и потомкамъ въ томъ стати.

Неуважавъ давной въ войску волности,

И всѣмъ станомъ належитой годности.

Себе тилко почиталесь такъ быти,

Же твой рожай зъ давнихъ давень сталъ жити.

Забувъ еси, же ты зъ любви избрано,

И старшимъ себѣ паномъ названо.

Ради тебѣ отнюдь стало нетреба,

И мислились, акиби изшелъ зъ неба²⁾“...

Таку ж характеристику Самойловича робить і Самовидець, згадуючи і пишність та „гордість“ гетманя, і його здирства, „не могъ насититися скарбами³⁾“.

Зрозуміло, що в цих умовах гетьман міг зібрати в своїх руках значні кошти, які дозволяли йому змінити стародавню

¹⁾ Величко т. 3 ст. 13.

²⁾ Ів. ст. 15—16.

³⁾ Самовидець ст. 169.

простість та надати своєму життю той рівень роскоши та зовнішнього аристократизму (що розумівся як пишність та багатство побуту), який був в ту добу можливий. Таку ж тенденцію виявляють і його сини. Треба зазначити, що ці панські замах викликали незадоволення не лише серед народніх масс, а і серед старшини, яка ще не вийшла остаточно у смак „роскошей панских“ і з підозрілостю та незадоволенням дивились на них. Так напр. Самовидець не забуває підкреслити „помпу“ виїздів „Поповича“: „без карети и за мѣсто не поехалъ, а нѣ самъ, а нѣ синове его, и у войску усе в каретѣ, — такъ великую пиху мѣли, которая в жадномъ сенатору не живетъ¹⁾“. А Величко, оповідаючи про заарештування Григорія Самойловича, також додає, що гетьманич „предъ своими людьми хвалился... ѣхати въ Украину по гетманску позлащенною каретою, ново тогда зъ Гданска зъ шестма фризами драго купленими припроженою²⁾“.

Це приводить нас до висновку, що в ту добу, — остання чверть XVII віку, — старшинський побут переживав момент переходовий від попередньої старосвітськості до панської роскоши, що процес цей почавшись з найзаможнішої старшини, ще не встиг стати звичайною та загально розповсюдженою формою життя і тому якась „карета“, як ознака цієї зміни, була ще остільки новою річчю, що про неї варто було спеціально згадувати, вона могла обурювати, або вважатися за проявлення крайнього аристократизму. З другого боку старшина, нічим не звязана з попередньою революційною добою Хмельниччини, вирости при інших умовах, які не вимагали ані прикривання своїх щирих жадань демократичними лозунгами, ані відмежування від панських звичок, уже не могла задовольнитись старими формами щоденного життя і прагнула всього того комфорту та естетики, які були їй приступні і по матерьяльним засобам і по рівню освіти. І коли в остан. чверти XVII в. цей процес лише намічається і тільки серед найзаможнішої частини українського панства стає дійсністю, в XVIII в. він робиться зовсім звичайним, загальним явищем, остільки звичайним, що якась „карета“ нікого вже здивувати не може.

¹⁾ Самовид. ст. 169.

²⁾ Величко т. 3 ст. 21.

Опис майна Самойловича є одно з найважливіших жерел для нарису побуту старшини цієї переходною доби кін. XVII в. і зустрічає однаково високу оцінку у різних дослідників старовини. Так напр. на думку редактора видання археогр. Комис. „вона являється дорогоцінним матеріалом для студювання домашнього побуту та всієї життєвої обстанови багатой української родини XVII в.¹⁾ і те ж саме ще раніше зазначив М. Костомаров²⁾. Опис дає нам дуже багатий, цікавий та різноманітний матеріал для характеристики приватного життя багатого панства кін. XVII в. Зрозуміло, що не вся старшина мала змогу жити так, як родина Самойловича: у звичайній заможній людини того часу було менше коштовних річей, простіша обстановка, але тип життя, характер його, буде той самий, відрізняючись лише по кількості, а не якості. Через те „опис“ дає нам матеріал не лише індивідуальний—для характеристики Самойловича, як особи,—а й типологічний. З другого боку життя гетьмана цікаве для нас як шкільним життєвих благ, комфорту та естетики, які були приступні в ту добу, ідеал, до якого в тій або іншій мірі наближався кожен з представників значної старшини.

Але даючи безперечно незвичайно цікаві та цінні відомости, опис має і великі дефекти: не вважаючи на те, що, по примітці редактора, „подлинная рукопись писана южно-русским почерком“, складалась вона під російським впливом, а може просто росіянином, який не завжди вірно розумів те, що бачив, не знав назв річей, і прикладав до українських предметів свою російську термінологію, часто цим позбавляючи можливости вірно зрозуміти, про що іде мова.

Так напр. чоловічу одіж ми зустрічаємо під назвами: кафтан, чуга, шуба, фerezія та инш. жіноча зазначається терміном: кафтан та шуба, соян, нагрудниця та др. Майже всі назви московські³⁾ і в'яснити якій одіжі в нашій українській убранні вони відповідали незвичайно важко, тому де в чім доводиться лише гадати.

¹⁾ Рус. Ист. Библ. т. VIII ст. 949.

²⁾ „Опис майна Самойловичів є надзвичайно цінний матеріал для досліджування побуту та хатнього життя українців“. „Руина“ ст. 630 Ист. моногр. и изслѣд. т. XV изд. Вольфа 1882 г.

³⁾ Порівн. Н. Костомаров Очерк домашней жизни и нравов великорус. нар. в XVI-XVII ст. Ист. моногр. т. XIX ст. 54-56, П. Савантов Описание старинной рус. утвари, одежды и доспѣхов.

З другого боку бачимо ще іншу хибу опису: переписувач не завжди зазначає, чи належить це убрання до одіжі жіночої чи чоловічої, а при загальній подібності їх та однакових назвах відрізнити часто неможливо.

Нарешті, можна думати, що опис не зовсім повний, хоч в головному він вірно передає загальний контур життя. Так напр. дуже дивує відсутність у Ів. Самойловича коштовних окрас, як сережки, намисто, перстні та инш.¹⁾ При величезній кількості срібного посуду, цінної зброї, дорогої одіжі, у нього зазначено з них лише „перстень да кольцо золотые²⁾“, тоді як, отдаючи за де-кільки років до конфіскації свою доньку за боярина Шереметьєва, Самойлович дав за нею крім срібла та одіжі, чимало перлів, золота та інших дорожніх річей, як перстні сережки, різні самоцвіти-яхонти, смарагди й инш., золоті хрестики, ланцюжи та др.³⁾ Не можна думати, щоб крім річей, зазначених в посагу боярині Шереметьєвої, він більш нічого не мав, бо дорожні, окраси були необхідним додатком жіночого туалету і, звичайно, гетьманша не могла без них обійтись, але через щось опис їх не згадує.

Не ввійшли в нього і де які инші речі. Зазначаючи напр. навіть такий дрібязок як „вѣникъ, чѣмъ платья чистятъ⁴⁾“, опис в той же час згадує тільки незначну кількість меблів і зовсім обминає ті з них, які вироблялись вдома і не мали цінности з боку грошового, хоч по кількості, відігравали ролю пануючу. Так напр. у Як. Самойловича записано лише „двое кресли⁵⁾“, хоч безперечно, він мав і инші меблі, як лави, столи та др. навіть в опису згадується у нього ж „5 сукон полавочных⁶⁾“. Тільки у Ів. Самойловича бачимо лави та столи, але опис зазначає їх випадково і, без сумніву, не всі⁷⁾. Перша риса, на яку доводиться звернути увагу, характеризуючи старшинський побут кін. XVII в.,—загально народній його характер. Правда,

¹⁾ Рус. Ист. Библ. т. VIII ст. 949 та далі.

²⁾ Ів. ст. 967.

³⁾ Опис посаду Шереметьєвої надруковано в „Київ. Стар.“ 1888 р. серпень, ст. 39.

⁴⁾ Рус. Ист. Библ. т. VIII ст. 1167.

⁵⁾ Ів. 1202 ст.

⁶⁾ Та сама ст.

⁷⁾ При огляді та опису майна Самойловичи були: воевода Сем. Пр. Неплюев з дяком М. Жеденевим—від російського уряду; генеральна старшина: Мих. Воехович та С. Прокопов; Київ. полк. К. Солонина, Полт. полк. обозний Пр. Левенець, лубенськ. сотник Андр. Яковлев.

старшина носить дорогоцінні тканини, коштовні хутра, та різноманітні окраси, устилає лави турецькими та перськими килимами, їсть і п'є на сріблі, але це така ж одіж-жупани, кунтуші та др.—в якій ходить і все інше громадянство, а підковрами—ті самі липові лави, на яких сидить селянин або міщанин. Старшина живе розкішніше, як інші верстви, але національні звички та тип життя ще не встигли зникнути і змінитись на чужий устрій, позичений з Заходу або ж Московщини, як бачимо це в другій пол. XVIII в. і тому такої різниці зовнішнього вигляду та побуту між народними масами та соціальними верхами, яка утворилась пізніше і характерна й до цього часу, в зазначену добу зовсім не існує. Коли заможній шляхтич носить шовкові кунтуші зі срібними гудзиками та зброю в срібній оправі, так те ж саме бачимо і в багатого міщанина або козака. Напр. „ропись“ річей, які було конфісковано того ж 1687 р., як і майно Самойловича, у „клевского жителя гречанина Николая Терніотого“, зазначає: „сабля булатная, оправлена серебромъ... або ж „кафтанъ вишневой... на нем 72 пуговицы серебряныхъ, золоченныхъ съ финифтью“ та серед жіночої одіжі, „травчетой кунтушъ“ на горностаї¹⁾.

Так само і „крамар и обыватель Полтавский“ другої пол. XVII в. має і срібні чарки і срібний пояс і „шталь табыновий²⁾“, а серед річей посполитого Мельниченка згадуються „пояс злоцѣстий и шлик -собулий з червоним сукном критим“ і „плахот чотири шовкових котмурских³⁾“. А уже пізніше, в першій половині, XVIII в. Ханенко записує в свій щоденник: „Івану, теслѣ, кунтушъ блакитний⁴⁾“ або ж бабі, „дано сукна на кунтушъ темнозеленого⁵⁾“.

Друга риса тогочасного старшинського побуту—це розкіш: величезна кількість різних, дуже коштовних, річей, золотих оздоб, перл та др., чисто азійська пишність убрання, маса дорогих тканин. Трудно тепер навіть уявити конкретно блискучість барвистого убрання, шитого з важкого шовкового краму, тканого сріблом та золотом, різних „ізорбафів“, „алтабасів“,

1) Київ. Стар. 1889 кн. VI ст. 582.

2) Актовья книги Полт. город. уряда XVII в. ст. 32 Вид. П. Ар. Ком. в. I П. 1912 р.

3) Ів. ст. 87

4) А. Ханенко, Дневник ст. 145.

5) Ів. ст. 37.

„об'яри“ на чатамових (соболячих), горностальових, рисячих хутрах, а до того ще нашито „по швамъ кружевцо золотное зъ городками“, „въ круги голунець золото съ серебромъ“ або ж „кольникъ соболей пластинчетой¹⁾“. І це на фоні різнокольорових килимів та маси золота й срібла, яке зустрічаємо на кожнім кроці: на столі в посуду, на стінах на іконах, на зброї, сидлах та инш. Нарешті, звертає увагу барвистість, яскравість кольорів у всій обстанові життя (чорне зустрічаємо як виїмок), до якої ми тепер зовсім не звикли: різнокольорова одіж—червона, блакитна, жовта, зелена, червоні або жовті чоботи, зелені та червоні налавники, червоні, вишневі та инш. подушки на сидлах і все це шите золотом або сріблом, оздоблене різним самоцвітним камінням: смарагдами, яхонтами, бирюзю, перлами.

Переходячи до докладного огляду життя старшини, доводиться перш за все звернути увагу на будинки та обстанову їх. Наше жерело не дає відомостей про зовнішній вигляд будинку, але наводить де-які риси для характеристики його у середині: будували в один або в 2 поверхи. Опис зазначає „въ Батурнѣ въ маломъ городѣ, гдѣ онъ Иванъ жилъ²⁾“ „въ верхнихъ хоромахъ³⁾“ і там же „въ нижнихъ свѣтлицахъ⁴⁾“, але кімнат було небагато, бо іде розмова лише про „задніе верхніе хоромы“ з сіньми та чуланом при них, а внизу речи переховуються „въ задней“, „нижней покоевой свѣтлицѣ⁵⁾“ (не зовсім ясно чи це дві різних кімнати, чи одна) „въ столовой свѣтлицѣ“ та „въ нижнихъ свѣтличныхъ сѣняхъ⁶⁾“. Таким чином згадується або, принаймні, натякається, на 2 кімнати верху (коли „задніе хоромы“, так повинні бути і передні), та про 2—3 у низу. Звичайно, не можна сказати чи були ще крім зазначених якісь кімнати: переписували лише рухоме майно і свѣтлиці згадуються випадково, в зв'язку зі скринями, які в них стояли, але у всякім разі, коли й були ще инші—так небагато. Треба сказати, що взагалі в панських будинках старосвітський тип невеликого помешкання затримувався довго і майже на 50 р. пізніше в 1734 р., бачимо його в глуховському будинку гетьмана Данила

¹⁾ Опись движ. имущ. Самойл., Русск. Истор. Библ. т. VIII ст., 1036—37.

²⁾ Опис... ст. 963.

³⁾ ст. 1026.

⁴⁾ ст. 1047.

⁵⁾ ст. 1062.

⁶⁾ ст. 1063.

Апостола, який мав лише 7 світлиць (із них одна—„столовая“, друга—„крестовая“) та „світлиця съ комнатою въ которой Войсковой Генеральной Канцелярии отправляютъ всякіе дѣла¹⁾“.

Опис майна Самойловича не дає можливості детально зазнайомитися з виглядом кімнат, бо торкається лише меблів, та й то не всіх. Але в даннім разі можуть допомогти описи пізніші будинку гетьмана Скоропадського та Апостола, які ще цілком заховали старовинний тип. Тут ми бачимо вікна „со окончины оправлены въ оловѣ и въ деревѣ²⁾“, кахлеві груби білі³⁾ „съ разными цвѣтами⁴⁾“, та зелені⁵⁾ „мостъ вымощенъ кирпичемъ⁶⁾“ або „на помостъе деревяномъ“ при чим першій зустрічаємо далеко частище. Навіть „світлиця, въ которой жительство имѣла госпожа гетманша Скоропадская“, мала „полъ кирпичной⁷⁾“. Що ж до меблів, так їх по більшості робили дома і переважно це столи та лави, найчастіше липові, але закривали їх коштовними налавниками або килимами.

Так напр. у Самойловича зустрічаємо лави „побити сукномъ краснимъ⁸⁾“ або покриває їх „полавочный килимъ литовської⁹⁾“, а в скринях с чимало „полавочныхъ суконъ“ зелених, блакитних та ин. Бачимо килими і на столах, але крім того столи покривали сукном, оббивали „кожею золоченою¹⁰⁾“, або ж застиляли різними скатертями, яких багато наводить опис: полотняні білі, ткані заполоччю, смугнасті, нарешті—„травчатые“. Можливо, що для накривання столів вживалось і те гаптоване сріблом та золотом сукно або оксамит, яке, опис зазначає словом „плат“: „платъ суконній красній на немъ въ пяти мѣстахъ трави жити золотомъ и серебромъ, кругомъ каемочка узенькая шита золотомъ съ серебромъ, подложенъ кумачемъ

1) Описаніє имѣній принадлеж. гетману Дан. Апостолу в Матер для Отеч. ист. изд. М. Судієнко том I отд. 3 ст. 4 і далі К. 1853 р.

2) Ів. ст. 4.

3) Ів. ст. 6.

4) Ів. ст. 5.

5) Опис будин. Скоропадського.

6) Опис имѣнія Дан. Ап. ст. 5.

7) Опис будин. Скоропадського в праці Ол. Лазаревського. „Очерки замѣтки и документы“.

8) „Опись движимаго имущ. Самойлов.“ Рус. Ист. Библ. т. VIII ст. 1063.

9) Ів. ст. 1122.

10) Ів. 1062 ст.

краснимъ¹⁾“, або ж „платъ бархатной красной рытой“, обшитий галуномъ²⁾).

Зустрічаємо і інші меблі, але в невеликій кількості і, вважаючи на те, що опис про них згадує окремо і що їх перевозили разом з коштовними речами з Чернигіва до Батурина, можна думати, що це були речі не зовсім ще звичайні і досить цінні. Так у Ів. Самойловича було „трое кресли³⁾“, „одно стуло обито сукномъ лазуревимъ⁴⁾“ „стулъ повить кожею золоченною⁵⁾“, а у його синів: „креслы поволечены кожею⁶⁾“ та „двое кресли обити, нѣмецкими набивными шкурами⁷⁾“. Але цікаво, що цей новий європейський тип меблів перемогав старі—лави—дуже поволі і ще в 20 та 30-х роках 18 в. вони залишаються по кількості типом пануючим. Так опис будинку Апостола згадує про 4 стільці „обитыхъ красною кожею“ (де-кільки крім того гетьманша вивезла в Сорочинці⁸⁾) і напр. в гетьманській „столовій світлиці“ стояв: „столъ липовой одинъ, скамьи липовые две⁹⁾“.

Із меблів, крім того, опис майна Самойловича зазначає ще лише „поставецъ“, цілком обминаючи останні. Не можна робити висновку, що гетьман нічого більш не мав з меблів: без сумніву у нього повинні бути „постави“ для посуду та різних річей, які бачимо у Апостола „поставъ липовой большой¹⁰⁾“ або ж „шкапъ съ выпускнымъ столомъ¹¹⁾“, як у Скоропадської, ліжка та др.; але опис їх ігнорує, як малоцінні.

Нарешті до предметів обстанови можна віднести ще різні музичні іструменти, годинники та люстра. Музичних іструментів бачимо дуже багато, при чому рішуче переважають чужоземні—клавікорди, „органи“, але трапляється і „игра бандура розныхъ деревъ, полосами, составная, съ кости о семи струнахъ¹²⁾“. Важко звичайно сказати з певністю, чи являються вони ознакою за-

¹⁾ Ів. ст. 1074.

²⁾ Ів. ст. 1049.

³⁾ Ів. ст. 1062.

⁴⁾ Ів.

⁵⁾ ст. 1046.

⁶⁾ Ів. ст. 1124.

⁷⁾ Ів. ст. 1202.

⁸⁾ Матер. изд. Судіенком т. ч. III ст. 5.

⁹⁾ Матер. изд. Судіен. ст. 5.

¹⁰⁾ Ів. ст. 5.

¹¹⁾ Опис будинка Скоропадського.

¹²⁾ Опис майна Самойл. ст. 1170.

гального рівня культурності та музичного смаку, чи прямо фігурують як дорогі та рідкі меблі, що вживаються для декорації кімнат. У всякім разі присутність їх і навіть у великій кількості — характерна для тієї доби: ми зустрічаємо їх в опису річей полк. Перекрестова, зробленим в 1705 р.¹⁾ згадують про них і щоденник 18 в. (Ханенка). В опису майна Самойловича, бачимо різні інструменти. Так напр. у Григорія Самойловича були „клевикорды, ящикъ черной зъ костми бѣлыми²⁾“ 2 шт., „арганы въ ящикѣ, ящикъ красной, окованъ желѣзомъ, ... „цимбалы нѣмецкіє³⁾“ а у Якова „одны органи⁴⁾“ та четверо клавікордів.

Так само багато було годинників, різних розмірів та типів. Поруч з малими срібними (у Ів. Самойловича „одинадцатеро часы малые, ковчезцы серебряные⁵⁾“, згадуються великі стінні з боем та без нього, при чому вони бували мідяні, мідяні золочені, залізні, нарешті в футлярах, обкладених шкірою, з срібними окрасами. Відрізнялись вони і розмірами. Напр. з 35 великих годинників Як. Самойловича одні „часы столовые мѣдные золоченые“ були 7 фунтов вагою, а другі — залізні — 25 ф.⁶⁾“ або у Ів. Самойловича „часы желѣзные боевые съ однимъ колоколомъ, у тѣхъ часовъ кругъ мѣдной, подписано золотомъ слова польскіє, на кругу на верху 2 баранца мѣдные жъ, а вѣсомъ тьи часы 13 фун.⁷⁾“.

Люстра зустрічаємо в різних рамцях: дерев'яних з позолотою, або оксамитом, срібляних. Але всі вони, порівнюючи, невеликою розміру: напр. „зеркало нѣмецкое“ розміру 7X6 верш. зазначено словом „большое“ взагалі ж найбільші були розміром біля аршина довжини, та широкости.

Не вважаючи на простість меблів, яка уже була зазначена, кімнати мали пишний та естетичний вигляд завдяки масі різноманітних окрас: лави та столи застиляли дорогими килимами, скатертями та налавниками, стіни завішували також килимами або

1) А. Ефименко. Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан „Южная Русь“ т. II ст. 200.

2) Опис. майна Самойл. ст. 1123.

3) Ів. ст. 1161.

4) Ів. ст. 1202.

5) Ів. ст. 1024.

6) Ів. ст. 1200.

7) Ів. ст. 1061.

оббивали сукном і тканинами, прикрашували рушниками різними малюнками та іконами, нарешті підлоги застиляли килимами та коврами. Так у Ів. Самойловича у світлиці „поставленные по стѣнамъ иконы и коврами и килимами обита“, а далі пояснено докладніше: „по стѣнамъ обита 3 ковра турецкихъ... у переднихъ дверей зъ одной стороны килимецъ литовской¹⁾“... У Апостола ж в „столовой стѣны оббиты сукномъ блакитнымъ²⁾“.

Безперечно, серед окрас помешкання на перший плян виступають килими та коври—їх дуже багато, різних сортів та різної цінності: дешевими застиляли помост, дорогими—столи, лави. Наше жерело відріжняє де-кільки сортів тих і других. Коври зустрічаємо або зовсім без пояснень, що до їх походження або з назвами турецькі та литовські; килими ж турецькі³⁾, перські, волоські, литовські⁴⁾ і польські. Щож до кількості їх так напр. у Ів. Самойловича в одній скрині було: „9 ковров 9 килимов турецьких“, а крім того довга низка килимів та коврів в інших скринях та кімнатах.

Для окраси певно вживались і рушники, яких бачимо чимало. Вони були ткані золотом, сріблом або заплоччю, гаптовані шовком, золотом та сріблом.

Нарешті прикрашали стіни різноманітними малюнками, до яких можна віднести й ікони, бо через художню роботу та багатство шат і оздоб вони дуже сприяли загальному естетичному вражінню.

Серед малюнків зустрічаються портрети, напр. Ів. Самойловича та сина його Григорія, а в річах Як. Самойловича згадано „шкло въ рамахъ золоченыхъ, а за тымъ шкломъ персона челоуѣчая женская⁵⁾“. Між иншим, знаходимо цікаву прояву „пихи“ гетьманської родини, яка всіма засобами тяглась до аристократії—що правда риса не особиста, а типова для тогочасної старшини „6 мѣстъ писаны по отласу золотомъ и съ красками, гербъ Семе Самойловича⁶⁾“, около гербовъ слова имя его Семенова⁷⁾“.

¹⁾ Ів. ст. 1062.

²⁾ Матерьялы... изд. Суденком т. I ч. III ст. 5.

³⁾ Опис майна Самойловичів, ст. 1110.

⁴⁾ Ів. ст. 1063, 1062.

⁵⁾ Ів. ст. 1189

⁶⁾ Померший раніше син гетьмана, полков. Стародубський.

⁷⁾ Ів. ст. 1142

Майже ніяких відомостей для зазнайомлення зі змістом інших малюнків не маємо, бо опис зазначає лаконично: „5 листовъ писани на полотнѣ. Двадцять писаны по александрійской бумагѣ, на стѣнахъ побитія¹⁾“. Лише в дуже рідкім випадку зустрічаємо вказівки на сюжети малюнків: „листи нѣмецкія въ рамахъ, 12 планить²⁾“.

Нарешті, в великій кількості перелічує опис ікони. Треба сказати, що ікон в кімнаті вішали багато і напр. в „покоевой свѣтлицѣ“ гетьмана Самойловичу бачимо 8 ікон, в „столовой свѣтлицѣ“—13, в „нижней задней палатѣ“—10 і при дорогих окладах срібних або ж золочених, містецької роботи вони сприяли загальному виглядові багатства та роскоши. Ікони ці було писано на різнім матерьялі: дереві (зустрічаємо навіть „на кипарисной цкѣ³⁾“, жесті, міді, нарешті тканинах: отласу, камці, кіндяку. Траплялись і різані на дереві та каміні. Так у Як. Самойловича було „2 образа Пресвятія Богородицы деревяніе, рѣзніе...⁴⁾“, А у його брата „образъ Спасовъ, выбиванъ на каменѣ⁵⁾“. По типу зазначені лише ікони „кіевского письма“.

Ікони ці були в різних рямцях: дерев'яних простих або ж різаних та золочених, а то й зовсім без них, „окладені“ або „не въ окладахъ“, при чім по техніці окладів відрізняли: „чеканной“, та „гладкой“ і той і другий майже завжди золочені. Ролю окрас кімнати відігравав і коштовний посуд та вироби з срібла та др. металів, іноді золочені, які стояли в „поставах“. Опис зазначає напр.: „сова серебряная вызолочена“ та „журавль золоченъ мѣстами, стоитъ на одной ногѣ, около ноги змѣя серебряная золоченая, въ другой ногѣ яблоко⁶⁾“, срібні кораблі та инш.

Освітлювали покої свічками, які стояли в „шандалах“ або свічниках і були переважно з воску або лою, домашнього виробу, бо серед річей Самойловичів бачимо приладдя „въ которыхъ свѣчки ліють⁷⁾“. Траплялось, що свічки розмальовували фар-

¹⁾ Ів. ст. 1063

²⁾ Ів. ст. 1123

³⁾ Ів. ст. 1105

⁴⁾ Ів. ст. 1193

⁵⁾ Ів. ст. 1154

⁶⁾ Ів. ст. 1019

⁷⁾ Ів. ст. 1172

бами та оздоблювали золотом. Свічники були, на одну свічку— „одиначня“ або ж на де-кільки— „шандаль тройной¹⁾“; їх вішали на стіну або ставили на столах. По матерьялу, з якого робили „шандали“ бачимо прості—з міді, олова та жести,—і коштовні—з срібла, позолочені, з різними окрасами. Напр. „шанданъ на персонѣ челоувѣчой, золоченъ мѣстами и росписанъ красками“... або „на левику, незолоченой²⁾“.

На перше місце по кількості та роскоші серед предметів побуту старшини, які наводить опис, треба поставити одіж—жіночу та чоловічу. Нажаль, завдяки неясности і непевности термінології опису, ми не маємо змоги розібрати її детально, особливо чоловічу, і повинні йти по тим загальним рубрикам, які дає жерело, хоч, без сумніву, вони не відповідають точно характеру українського убрання. По опису Г. Квітки чоловіча одіж була така: „широкі штани, жупан (полукафтанье), підпerezаний поясом, зверху черкеска з вильотами (откідними рукавами), висока смушєва шапка з кольоровим верхом, за поясом на ланцюжку ніж, біля пояса ж крива шабля... Полковники і старшина, по заможности та смаку, обкладали черкески брузументом або шнурком, а іноді також і хутром... на полковниках бачимо ще, крім того, зверху суконну кирею (мантию), з аграфом або пряжкою, оздобленою дорогоцінним камінням³⁾“...

Не те бачимо в опису: тут ми знаходимо термини „шуба“, „кафтан“, „епонча“, „ферезія“, „емурулук⁴⁾“.

Із всіх цих назв в наших жерелах XVII в. зустрічаємо епанчу⁵⁾ та випадково—у Грабянки ж—шубу⁶⁾ але на місце

¹⁾ ів. ст. 1076

²⁾ ів. ст. 1004

³⁾ Г. Квитка „Українцы“. Повѣсти и рассказы т. IV Статьи историческія ст. 445

⁴⁾ а) Епанча—плащ без рукавів, бурка. П. Савантов Спис. стар. рус. утв. одѣжд. ратныхъ дост. Пет. 1896 г. ст. 184. Епанча була 2 типів: одна дорожна з грубого сукна, друга—роскішна з дорогої тканини, на хутрі або без нього. Костомаров—Очерки домашн. жизни и нравов великор. народа. Моногр. т. XIX ст. 56.

в) Ферезъ—верхня одіж широка і довга, з довгими рукавами або ж без них. Савакт. ор. сіт. ст. 157.

с) Емурулук—верхня одіж від дощу—те саме що епанча, (або принаймні близьке до неї). Савантов ор. сіт. ст. 34.

⁶⁾ „сотвориша козаки три мости отъ епанчей, воевъ, войлоковъ и наметовъ“... Грабянка Лѣтоп. ст. 103.

⁵⁾ ів. ст. 182. В „актов. книг. Полт. Город. Уряду“ бачимо, як виїмок, назву „каптанъ“. Акт. кн. Полт. гор. ур. в I ст. 196.

російський термінів, часто трапляється „жупан“ та „кунтуш“.

Коли ж звернемося до відомостей, які подають нам по цьому питанню жерела XVIII в. так перш за все доведеться зазначити, що в ту добу, поруч з убранням старим, загальнонароднім, старшина починає під впливом частих зносин з Московщиною, вживати і чуже та відмінняє, де-які старі назви для свого. Напр. в записах М. Ханенка та Як. Марковича ми бачимо уже таку одіж як гусарка¹⁾, мундір²⁾, камзол³⁾, кафтан німецький⁴⁾, а поруч просто кафтан⁵⁾, черкеска⁶⁾, юпка⁷⁾, полукунтуш⁸⁾ та др. Так назв одіжі і типів її більше, як наводить Квітка, а з другого боку незрозуміло відношення між назвами його та щоденників і опису майна Самойловича, нарешті неясно взаємовідношення термінів 18 в.: чи кожен з них дає новий тип одіжі, чи юпка, полукунтуш та жупан те саме, чи різне, чи кафтан—одіж чужоземна лише, чи під цією назвою розуміли і щось своє.

У всякім разі одночасово одягали і иншу одіж, крім зазначеної у Квітки. „Я зь одеждою легкою, юпкою, кафтаномъ и кунтушемъ легкимъ суконнимъ важилъ 6 каменей“, пише Як. Маркович⁹⁾, а М. Ханенко зазнача платню „за пошите рисією кунтуша“... та „кунтушъ сѣбѣрковъй¹⁰⁾“. Як видно з наведеного, термін, опису—кафтан—покриває різні типи одіжі: жупан та кунтуш 17 в., або ж юпку, лехкий кафтан та кунтуш 18-го, а шуба—можна думати—є кунтуш теплий, на хутрі. Але в опису бракує убрання, яке ми зустрічаємо на портретах 17—18 в. і в опису Квітки—киреї або мантиї, застібнутої дорожочіною запоною, яка надівалась поверх кунтушу в урочистих випадках і не тільки полковниками, як думав Квітка в. (напр. портр. генеральн. хорунж. Ів. Сулими † 1721 р.¹¹⁾ або ж Богдана Хмельницького в Полтавськ. етногр. музеї, іноді з широким

1) Як. Маркович. Дневн. I ст. 260.

2) Ів I ст. 241

3) Ів ст. 248

4) Ів I ст. 243

5) Ів I ст. 14.

6) Н. Ханенко Дневник ст. 177

7) Як. Маркевич Дневн. I ст. 14

8) Ів ст. 32

9) Ів ст. 14

10) Н. Ханенко Дневн. ст. 32 та 76.

11) Сулимовск. архив К. 1884 г.

коміром з хутра. Правда знаходим підходящу одіж,—епанчу,—але вона лише одна на 3 чоловіка—гетьмана та його синів—та й то „ветхая¹⁾“, а неможливо думати, щоб в гардеробі таких багатих людей, як Самойловичи, браковало цієї приналежності, яку так часто бачимо у інших. Тому з'являється гидка, чи не прикриває її опис термином „фerezія“ бо остання траплялась у росіян і без рукавів, підкладалась хутром, оздоблювалась коміром—ожерельєм—і тому мала спільні риси з цією частиною нашого убрання. Що ж до загального типу, так опис фerezії в майні Самойловича дуже нагадує широкий плащ, що надітий напр. на Богд. Хмельницьким і лише в однім випадку іде мова про рукава²⁾, так що можливо ця назва, яку дали московські автори опису, і у нас прикриває, як і в Московщині, 2 типи одіжі. Але, у всякім разі, не йдучи по шляху гіпотез, візьмемо те, що безпосереднє дає нам головне жерело—опис майна Самойловичів.

Матерьялом для одіжі, як чоловічої так і жіночої, було сукно, шовк, бавовняні тканини, полотно. Сукна вживались або людьми незаможними або у багатих на простішу одіж, розкішна ж (а у зможних і для постійного вжитку) шилась переважно з шовку: в нашім жерелі він рішуче переважає сукно. Характерна риса одіжі, як взагалі й всього життя була барвистість, яскравість та різноманітність кольорів; чорне ж або сіре трапляється рідко. Тканини були одноцвітні або ж оздоблені орнаментом тканим а іноді і гаптованим золотом, сріблом та шовком. В такім разі фон тканини, по терминольогії опису звався „землею“, а орнамент—„травами“, при чим відрізняли крам „мелкотравчатой³⁾“ та „съ травы большими⁴⁾“. Подібні тканини, при різнокольоровій землі мали дуже ефектний і естетичний вигляд і утворювали вражіння багатства та роскоші.

По якості, а разом і цінності, відрізняли багато сортів шовку. Найдорожчі з шовкових тканин були: об'ярь, ізорбаф, отлас, алтабас та оксамит; дешевші—камки, тафти, байберек, мухоярь і др. Цінність тканини можна бачити із засобу вжи-

1) Опис. имущ. Самойловича ст. 1069.

2) Опис майна Самойлов. ст. 1185

3) ів. 1165

4) ів. та сама стор.

вання її. Так напр. найдорожчі хутра, як соболь або чатама, горносталь та ин. криють переважно об'ярью¹⁾, отласом, алтабасом²⁾, „кафтан“ з об'ярі, отласу та оксамиту підкладають камкою³⁾, тафтою⁴⁾ та бавовняними тканинами—кумачем і кіндяком, камку—кіндяком⁵⁾.

Об'ярь—товста шовкова тканина, заткана хвилястим срібним або золотим орнаментом, „струями“ та ріжними везерунками між розводами—„травами⁶⁾“. Відрізняли об'ярь золотну, срібну та шовкову. Найдорожчою була золотна, дешевше шовкова. Ми не маємо даних для в'яснення ціни її на Україні, але в Москві $\frac{1}{2}$ XVII в. аршин золотної та срібної об'ярі коштував 10—11 $\frac{1}{2}$ к. і взагалі по цінності наближався до ціни фунта срібла⁷⁾.

Ізорбаф або вірніше зарбаф була золотна або срібна тканина з орнаментом срібним золотим та шовковим, відома під назвою парча (вираз парча, на перській мові—шматок, показув власне, як її продавали⁸⁾), вироблялась, здається, виключно, з „травами“ і вживалась для розкішних річей то одіжі.

Алтабас—тканина по срібній або золотій „землі“ з такими ж травами⁹⁾.

Оксамити були у великім вжитку в 17 в.: з них шили одіж, їми обкладали піхви для зброї, подушки для сідла, накривали лави, оббивали меблі та ин. Відрізняли кілька сортів оксамиту: по виробу напр. опис зазначає рівний, ритий—з вибитим орнаментом, „волнистой“, „двоеморховой“—з двойною ворсою (був і одноморхий,—але опис про нього не згадує); по сортам—„персюцкій“,—„турської“ та ин. Особливою розкішно відрізнялись оксамити турецькі: вони бували „золотні“ з

¹⁾ Опис майна Самойл. ст. 1125.

²⁾ Посаг бояр. Шереметьєвої „Київ. Ст.“ 1889 р.

³⁾ Опис майна Самойл. ст. 1030

⁴⁾ Ів ст. 1126

⁵⁾ Ів ст. 1127

⁶⁾ П. Савантов Опис. старин. рус. утворей одежа та т. д. ст. 87

⁷⁾ Н. Костомаров Очерки торговли Моск. госуд. в 16—17 ст. Ист. Моногр. т. XX ст. 420 вид. Литер. фонда.

⁸⁾ П. Савантов Ор сіт ст. 38—9

⁹⁾ Ів ст. 4

„травами“. От напр. „кафтанъ“ „оксамить золотной по томъ оксамиту трави сребреніе¹⁾“.

Всі ці дорогі тканини були походження східнього, як зазначають і назви їх і траплялися однокольорові (крім зарбафу) або ж орнаментовані. Напр. об'ярь зелена, оксамит вишневий, отлас рудожовтий або об'ярь „серебренная, а по той обери трави золотные²⁾“, „изорбафъ вишневой по немъ травы золото съ сребромъ и шолкомъ³⁾“, отлас білий „а по томъ отласу трави золотные зъ рожныхъ шовковъ⁴⁾“.

Із шовку середньої цінности найбільше вживали камку та тафту. Опис згадує її дуже часто, при чому краща вживалась на одіж або „підпушку“—обшивку її, гірша—на підкладку. По цінности камка була майже удвоє дешевше за оксамит і в 1½ рази дорожча за сукно, коштувала тим дорожче, чим була грубша. По виробу камки бували одноличні та двоєличні однокольорові, орнаментовані—„мелкотравчаті“, „травчата“, „чешуйчата“ та ин.; по сортам: німецька, куфтер, китайська, кармазинна, луданна та др.

Так само багато сортів мала і тафта: двоєлична, смугаста, (иноді з „травами“ поміж смугами), струйчата та др., а один з найдешевших сортів відома по українським пісням китайка. Тафту вживали найбільше на „підпушки“, ширинки, прапори та др., хоч шили з неї і кунтуши та ин. одіж, але не дуже розкішну. Нарешті бачимо ще з шовкових тканин байберек⁵⁾—крам з крученого шовку та мухоярь⁶⁾—шовк з вовною або ж бавовною.

Із вовняних тканин зустрічаємо найчастіше різні сукна—порп'ян, кармазин та др., „штамет“ або стамет—крам подібний до сукна⁷⁾, зуфь. Із бавовняних тканин опис наводить кіндяк—бавовняна вибійка⁸⁾, кумач—бухарський бавовняний вироб⁹⁾, бязь, кисея, вибійка. Кіндяки та кумачі вживали переважно

¹⁾ Опис майна Самойл. ст. 1091

²⁾ Опис. майна Самойл. ст. 1191

³⁾ Ів ст. 1115

⁴⁾ Ів ст. 1096

⁵⁾ Саваитов оп. cit ст. 6

⁶⁾ Ів ст. 80

⁷⁾ Ів ст. 130

⁸⁾ Ів ст. 56

⁹⁾ Ів ст. 69

на підкладку, при чим останній був не лише червоного, а й інших кольорів—зелений, темнозелений¹⁾, але іноді траплялися як підпушки навіть на шовкових тканинах—об'ярі, камці та др.²⁾. Кисея—легка бавовняна тканина вживалась не лише на завіси, рукава жіночих сорочок та ин., а і для чоловічої білизни. Напр. зустрічаємо „11 рубашекъ, мужскихъ, кисейные“, та „трое портки кисейные³⁾“.

Нарешті, остання тканина, що постійно згадує опис, як матерьял для одіжі, білизни та др. це полотно. Іноді воно траплялось з орнаментом—смугами, картами, травами або вибіючате, але частіше просто біле або ж фарбоване—„крашенина“. Значна кількість полотен вироблялась вдома, але найкращі купувались, при чому по сортам його відрізняли: шовкове, бицьке, швабське, польське, німецьке, турецьке, рубкове, івановське—себ то московського виробу та ин. Дешеве полотно вживали на підкладки під одіж та різні речі, дорожше на білизну, рушники, скатерти „ширинки“.

Перше, що вражає в старшинським гардеробі—це незвичайна кількість одіжі. Це й зрозуміло: справляли коштовне убрання для того, щоб і серед людей показати себе і дітям та онукам заховати. Швидкої зміни смаку або моди тоді не було і якийсь український шляхтич або шляхтянка, складаючи в скрині дорогі кунтуші, розкішні спідниці та шапки, могли сподіватися, що носитимуть їх не тільки вони самі, а й їх нащадки. Тому справляти одіж або купувати крам було засобом зібрання багатства. Розглядаючи докладно одіж, зазначену описом загальною назвою „кафтан“, ми бачимо серед них де кілька типів, які відрізняються перш за все довжиною. Так середня довжина „кафтана“ Григ. Самойловича—2 арш.—2 арш. 1 в., але поруч з тим у нього зустрічаємо одне „полукафтанье⁴⁾“ та кафтани 1½ арш. завдовжки⁵⁾, при тому треба зазначити, що довгі кафтани вживались частіше і були розкішніші як короткі. Принаймні із значної кількості одіжі такого типу у Григ. Са-

¹⁾ Опис майна Самойл. ст. 1034

²⁾ Опис... ст. 1127 та 1165

³⁾ Опис ст. 1112 та 1192

⁴⁾ Опис майна Самойл. ст. 1139

⁵⁾ Ів ст. 1166

мойловича, коротких зазначено лише 4 і на них не бачимо ані обшивок, ані брузументу.

Крім того, помітна різниця типів і в довгих „кафтанах“: зустрічаємо „кафтани“ з звичайними рукавами, та з застібками на них—гапличками та гудзиками, при чому такі застібки бачимо і на теплий¹⁾ і на холодній одежині. Напр. „на рукавахъ 30 гапличекъ серебряныхъ²⁾“, або „на рукавахъ 20 пугвиць³⁾“. Можливо, що це була та сама одежина з „откидними рукавами“, яку Квітка зве „черкеска“. Головна увага в костюмі зверталась на кафтани. Їх було найбільше серед одіжі і поділялись вони на теплі—на бавовні⁴⁾—та холодні. Останні обкладали або „підпушували“ різними тканинами, часто інших кольорів та другого сорту. Напр. об'ярь, камку або сукно підпушували тафтою або отласом, тафту—камкою: „кафтанъ обирь золотная жолтая... подпушка тофтяная красная⁵⁾“ Але часто обходились і без підпушки.

Майже завжди холодні „кафтани“ клали на підкладку з кіндяку, кумачу, полотна або дешевого шовку; лише важкі тканини, як оксамит, обходились без неї. Шили кафтани з ріжного краму, але переважно з сукна, люди менш заможні,—шовку—богати. В опису майна Самойловичів найчастіше бачимо їх з камки, але поруч з нею з об'ярі, отласу, алтабасу, оксамиту, ізорбафу та др. Роскішні „кафтани“ шили обов'язково з краму, тканого золотом, сріблом і шовками. Із кольорів найчастіше вживали червоне ріжних тонів: „алой“, маковий, вишневий, кармазиновий, потім золотний та срібний, зелений, жовтий і рудожовтий, синовий, дикий, гвоздичний⁶⁾, ткані орнаментом або однокольорові.

Навкруги „кафтани“ обшивали шнурком або брузументом, спереду нашивали гудзики та гаплички. Шнурки бували шовкові з срібром та золотом, срібні або золоті і на чоловічих убраннях завжди неширокі. Гудзики робили з ріжного матеріалу, ріжних розмірів і нашивали в ріжній кількості. Траплялись

¹⁾ Ів ст. 1027

²⁾ Гапличка—бляшка з гапником для застібки. Гаплички бували срібні, золочені або з фініфтью. П. Савязов Ор. сіл. ст. 27. Опис. ст. 1187

³⁾ Ів ст. 1186

⁴⁾ Ів ст. 1026

⁵⁾ Ів ст. 1130

⁶⁾ Серед одіжі Самойловичів майже не зустрічаємо синього кольору.

гудзі мідяні, дротяні (з срібного або золотого дробу), або ж дерев'яні, обшиті шовковим та срібним і золотим шнурком, а поруч з самоцвітного каміння, золота та срібла. Напр. на кунтуші Ів. Самойловича "20 да 4 пугвицы изумрудныхъ на золотыхъ спенкахъ¹⁾". Трапляються також золоті з дрібними камінцями— „искрами“ або фініфтью: на „кафтани“ напр. „17 пугвиць золотыхъ съ яхонтовими искрами²⁾“. Але далеко частіше бачимо гудзики срібні, золочені або ж з емалю, при чим трапляється що на тій самій одіжі були одночасово і золочені і незолочені. На „кафтани“ гудзики нашивали в ріжній кількості, але лише до поясу. Так напр. у „кієвского жителя“ Тернавіота 72 шт.³⁾ або у Як. Самойловича „34 пугвицы золотыхъ зъ черню⁴⁾“, але було і значно менше 17, 11, 6 та т. ин. Взагалі, чим більшого розміру були гудзики, тим менше їх пришивали. Часто гудзі заміняли гапличками та нашивками⁵⁾ або ж нашивали і гудзі і гаплички⁶⁾.

Нарешті, щоб дати уявлення про „кафтани“ в цілому, візьму де які зразки опису. „Кафтанъ обирь дикого цвѣту подпушенъ тафтою красною на немъ въ круги снурокъ золотной, 11 пугвиць серебряныхъ золоченыхъ съ финифгомъ⁷⁾. Кафтанъ атласной красной по томъ атласу травы золотные, подложенъ кумачемъ краснымъ, кругомъ снурокъ золотной, на немъ 17 пугвиць золотыхъ съ яхонтовими искрами, да на рукавахъ 24 гаплички серебряные незолоченые. Кафтанъ изорбафной серебряной мужской, по тому изорбафу травы шовковые разныхъ цвѣтовъ... 5 пугвиць серебряныхъ золоченыхъ да на рукавахъ 14 пугвиць⁸⁾.

Крім „кафтана“ частинами звичайної чоловічої одіжі були: сорочка та широкі штани. Сорочки шили з полотен, свого виробу—простіші та з тонких купованих і гаптовали шовками та золотом⁹⁾. На штани ж вживали різні тканини: сукно,

¹⁾ Опис майна Самойл. ст. 1092

²⁾ Ів ст. 1186

³⁾ Опис майна Тернавіота див. в „Кієв. Стар.“ 1889 р.

⁴⁾ Опис майна Самойл. ст. 1166

⁵⁾ Нашивка—шматок тканини або ж плетіння з шкурка, до якого пришивали застібки або шnurки.

⁶⁾ Опис майна Самойл. ст. 1092

⁷⁾ Ів ст. 1131

⁸⁾ Ів ст. 1186—87

⁹⁾ Ів ст. 1153

отлас, тафту, кумач та ин., иноді підкладали якоюсь другою тканиною¹⁾, і до того найчастіше були вони червоного кольору: принаймні в нашій жерелі інших не зустрічаємо. Необхідним додатком до чоловічої одіжі був пояс, яким підперезували жупани. Це все пояси „турецькі“ або просто „шовкові“ або шовкові з сріблом та золотом²⁾, плетені та ткані, різних кольорів: червоний, зелений, білий, жовтий, з китицями та др. оздобами і обов'язково довгі від 4—7¹/₂ арш.³⁾.

Коли бувало холодно, поверх „кафтана“ надівали „шуби“, які у заможних людей робили на різних хутрах, часто дуже коштовних, небагаті ж задовольнялись дешевими або бавовною. Опис зазначає велику кількість хутр і в одіжі і ще нешитих, в „міхах“ та „лоскуті“: чатами, горносталі, куниці, лисиці, вивірки, риси, вовки, ведмеді та др. Щоб виготувати з хутра „мѣхъ“, на якому шили одіж, шкура різалась на частини—лапи, черева, спинки, хребти—і потім відповідні шматочки сшивали в цілі хутра; тому опис відрізняє: „мѣхъ хребтовой“, „лапчетой“, „лобковой“, „пупковой“, „черевій“, „душковой“, „пластинчетой“ (останній чатамовий). Крім того окремо сшивали хвости—„огонки“ для обшивки „шуб“ та „кафтанів“. Для „шуб“ брали різні хутра: білячі—дешеві, або вовчі, рисячі, лисячі, різних кольорів, чатамові, куньячі та др. Найчастіше для розкішних шуб брали чатами або ж лисиці та рисі, для простіших—вивірки; траплялось що в рукава чатамових „шуб“ клали біляче хутро. Для „шуб“ вживали той самий крам, що й на „кафтани“. Дорогі хутра крили коштовними тканинами, як напр. чатами—оксамитом, об'ярю, кращими сортами камки, лисиці—тафтою, сукном, гіршою камкою, але постійного та обов'язкового взаємовідношення між ним, здається не було, бо трапляються і вивірки під об'ярю⁴⁾. Вживали на „шуби“ і бавовняні тканини: „шуба вовчая подъ кумачемъ подъ краснимъ“⁵⁾.

Що ж до кольорів так „шуби“ бачимо такі ж різнокольорові як і „кафтани“, з краму тканого золотом, сріблом і шовками або ж неорнаментованого. Навкруги „шуби“ обкладали

¹⁾ Ів ст. 1167

²⁾ Опис майна Самойл. ст. 1056, 1081

³⁾ Ів ст. 1114

⁴⁾ Ів ст. 1030

⁵⁾ Ів ст. 1068

шнурком—золотим, срібним та шовковим,—або обшивали хвостами собольячими, куньячими та ин. коштовних звірят. Застібали шуби гудзіками або „запонами“¹⁾, іноді тим і другим разом. Треба сказати, що запони були головною окрасою „шуб“ і тому їх густо оздоблювали самоцвітами: „пара запонъ золотыхъ..., а въ тяхъ въ обѣихъ 50 каменей олмазныхъ, болшихъ и малыхъ“²⁾. Нарешті, наведу опис шуби: „Шуба соболя пластинчатая, подъ бархатомъ желтого цвѣту, въ круги снурокъ сканой золотной... на ней запоны золотые, а въ тѣхъ запонахъ по 29 каменей яхонтовыхъ красныхъ и изумрудныхъ“³⁾.

Але найбільше визначаються своєю розкішшю „добрі шуби“ Ів. Самойловича. Серед його річей зазначено „сундукъ болшой накладенъ полонъ Ивана Самойлова и жены его доброго платья оксамитного и всякого теплого доброго жъ и холодного“. На жаль, опис дає такі загальні риси вигляду, цієї одіжі, що важко відрижнити напевне чоловіче та жіноче убрання по зовнішнім ознакам, але, беручи на увагу де-які, можна з певною правдоподібністю зазначити де яку частину його, як чоловіче і до того дуже коштовне. Напр. „шуба рисья червья подъ бархатомъ лимонного цвѣту, на ней запони золотіе, въ запонахъ 60 каменей яхонтовыхъ и изумрудныхъ, да 12 пугвиць золотихъ съ финифю, въ нихъ 84 каменя изумрудовыхъ и яхонтовыхъ, въ круги снурокъ золотной“..., або ж: „шуба соболя пупчатая подъ обьярью серебреную, на ней запони золотые, въ запонахъ по 2 каменя болшихъ изумрудныхъ да 68 каменя середнихъ и малихъ, на одномъ запонѣ пугвица изумрудная зъ яхонтомъ въ круги снурокъ золотной“⁴⁾... Крім „шуб“ зустрічаємо ще верхню чоловічу одіж „ферезія“ та епанча, то терминології опису. Дуже часто на старих портретах трапляється бачити широкі плащі—епанчі, застебнути, побільшости, однією застібкою іноді підкладені хутром, або з хутряним коміром. Згадує про епанчу і опис майна Самойловичів, але невідомо через що

¹⁾ Метальова застібка на зразок подвійного гудзика з петлями або ж золота та срібна бляшка з самоцвітним камінням. П. Савантов *op. cit.* ст. 37.

²⁾ Опис майна Самойл. ст. 1025

³⁾ Ів ст. 1027 та 1185

⁴⁾ Опис майна Самойл. ст. 1090—91

у гетьмана то 2 його синів зазначена лише одна епанча та й та „ветхая“ хоч можна думати, спіраючись на оповідання Граб'янки¹⁾ та пізніші спостереження Квітка вона являлась необхідною приналежністю одіжі і для походів і для урочистих випадків. За те опис згадує „фerezію“, при чим ця одіж характеризується особливою розкішшю оздоб і була або легка—з сукна, оксамиту та ин. або ж на хутрі. Останні мали вигляд далеко багатший як перші: на них нашивали „ожерелья“—коміри довгі та широкі (в нашім жерелі хутрянні), запони, олами, гудзі й ин. Так у Ів. Самойловича була „фerezія соболья пластинчатая подъ бархатомъ алымъ двоemorховимъ, по бархату травы золотніе, на ней алами жемчужніе, въ оламахъ по 3 запони золотіе, въ нихъ 42 камени изумрудовъ и яхонтовъ, да 16 каменей изумрудовихъ въ золотѣ да 4 каменя алмазовъ въ золотѣ, въ круги голунецъ золотній, лопасти обяринніе золотніе²⁾“.

Щоб закінчити питання про чоловічу одіж, треба звернути увагу на узуття та шапки. Опис зазначає різні типи узуття найчастіше терміном „башмаки“, рідко додаючи „женські“, ще рідше „мужські“; звичайно записано було лише найцінніше, обминаючи просте, бо кількисть його порівнюючи не дуже велика. В узутті спостерегаємо ту саму барвистість, що й в одіжі: кольори червоний та жовтий рішуче переважають і в готовім обув'ї і в запасі сап'яну. Траплялось, що по краю узуття обшивали сріблом. Вживали і панчохи, при чому не тільки плетені а й з тканин, навіть таких товстих, як кармазин³⁾ (та ще й на підкладці), а поруч з гарусу, шовку, різних кольорів.

Шапки носили і чоловіки і жінки. Робились вони з хутра, або з тканин з коштовним хутром, але далеко частіше з смушку або ж „овчини“ по термінольогії опису. Траплялось, що хутро було і з середини, а верх оздоблювався гаптованням золотом або сріблом. З тканин для шапок вживали найчастіше сукно та оксамит червоного кольору. Так напр. у Ів. Самойло-

¹⁾ „Сотвориша казаки три мости отъ епанчей, воевъ, войлоковъ и наметовъ“... Граб'янка Літоп. ст. 104

²⁾ Опис майна Самойл. ст. 1090. „взялас у мене епанчу за двѣ копѣ“ Акт. кн. Полт. гор. ур. в I ст. 95.

³⁾ Опис ст. 1168.

вича було 21 шапка червона суконна, 3 вишневих та 2 зелених суконих же, всі зі смушком¹⁾.

Нарешті, додатком до одіжі були рукавиці та „посохи“ з ріжного дерева, окладені сріблом. Прості рукавиці робили з шкіри—козлової, телячої, лосиної, розкішніші з тканини—сукна, отласу та др., гаптовані золотом і сріблом, оленячими жилами, обшиті торочками, на чатамових хутрах. „Рукавици собольи пластинчєтїи подъ вишневымъ сукномъ, запястья шита золотомъ и серебромъ“.

Крім того окрасою чоловічого убрання була зброя²⁾, різноманітна та коштовна, оздоблена золотом, сріблом та самоцвітами, про яку буде розмова далі.

Для жіночої одіжі в опису бачимо назви: шуба, кафтан, соян та нагрудниця. Перші два, треба думати відповідають нашому кунтушу, соян—спідниця, нагрудниця—шнуровка. Принаймні, таку термінологію зустрічаємо в цілій низці наших актів кін. XVII та XVIII в., поки ще не зникло старе убрання, про неї ж згадує³⁾ і Квітка. Напр. „вѣновая запись бун. тов. Як. Чарниша“ 1755 р. зазнача: „кунтушъ парчевій... подшитїй хутромъ сибѣрковимъ..., кунтушъ парчевій зеленїй..., сподниця красная штофовая разноцвѣтная... шнуровка бархатная красная⁴⁾“...

Жіночі кунтуші шили з тих самих тканин, як і чоловічі, відріжняючись головним чином, розкішнішими окрасами: підпушка перетворилась в широкі коміри з ріжного краму, по більшості, ціннішого, як сам кунтуш, навкруги кунтуш обшивали брузументом та „кружевом“—широкою плетеною або ж кованою з золота і срібла нашивкою, з рівним краєм або зубцями, „городами“, як зве опис, і поруч з ними гудзиками та гапличками. Обшивки ці надавали жіночій одіжі вигляд, як що не естетичніший, так принаймні пишніший за чоловічу. Крім того, взагалі помітно, що для дорогих кунтушів, теплих і холодних, жінки охотніше брали тканини, орнаментовані золотом та сріблом, як рівні.

¹⁾ Ів ст. 1079

²⁾ Ів ст. 1095.

³⁾ Опис майна Тернавіота „Кіев. Ст. рік“.

⁴⁾ Любецькій арх. гр. Милорадовича ст. 12—13 в. I К. 1898.

Холодні кунтуші, як і чоловічі, шили на підкладці, але частіше підпушували іншими тканинами, при чому тогочасні чепурухи об'єднували такі кольори, які навряд чи припали б до смаку сучасним, бо старовинна естетика вимагала блиску, яскравих та різноманітних барв, які відразу били в очі. Траплялось, що до того ще на холодні кунтуши пришивали коміри з дорогого хутра—чатамові та др. Напр. „кафтанъ женской отласной зеленой, у того кофтана колнеръ соболей... подпушень киндякомъ лазоревимъ¹⁾“ або ж кунтуш „обирь жолтая золотная... подпушка тофта красная²⁾“...

Обшивки—„кружево“,—якими обкладали кунтуші вживали або широкі (2—3 вер.) або ж узенькі, а простішу одіж обшивали шнурком або брузументом, при чому все це клали „въ круги“, „въ круги и по швамъ“, а іноді обшивали і розпіри.

Теплі кунтуши робили переважно на різних хутрах, як коштовних (чатамових, горностаєвих та ін.), так і дешевших (білячі). Останні на жіночих кунтушах бачимо частіше, як на чоловічих, але дорогі хутра криють обов'язково дорогим, затканим крапом. Часто (але не обов'язково) на теплих кунтушах бачимо коміри з різних хутр та „опушки“, і так само, як і на холодних, гудзики³⁾, „кружево“, брузументи „запонки“ та ін. Щоб дати уявлення про жіночі кунтуші наведу опис їх в цілому. „Кафтанъ женской отласной зеленого цвѣту, въ круги голунецъ золотной, на немъ 8 пугвиць серебряныхъ съ финифомъ⁴⁾“...; „шуба женская горностаевая подъ оберью золотною, кругомъ кружева серебрянная зъ города, шириною 2 вершка, кругомъ опушена съ соболемъ, на ней запонка золотая, въ той запонки 5 искоръ яхонтовыхъ и изумрудныхъ⁵⁾“... Звичайно, не можна ці приклади брати, як щось обов'язкове: траплялись холодні кунтуші далеко розкішніші та теплі простіші, все залежало від рівня заможности та смаку того, для кого їх шили, але тип залишався той самий.

По кількості, як і по цінності, „кафтани“ та „шуби“ стояли на першій місці серед одіжі та й взагалі їх було дуже багато.

¹⁾ Опис... ст. 1128

²⁾ ів. 1127

³⁾ На жіночих кунтушах взагалі гудзиків було менш, як на чоловічих: найчастіше 10—12 (Оп. ст. 1096), але трапляється і 1—2 (ів. 1097), або й зовсім без гудзиків.

⁴⁾ Опис ст. 1037

⁵⁾ ів ст. 1096—7.

Так в майні Ів. Самойловича перераховано 36 „шуб“ чоловічих та жіночих, із них 11 на білячій хутрі, 9 на лисицях, 8 на чатамах по 3 на рисях та горносталях та ин. і крім того 2 „фрезії“ на рисях і чатамах.

В меншій кількості зустрічаємо другу необхідну приналежність жіночого туалету—„соєни“, або спідниці. Шили їх, (як і „нагрудниці“) з тих самих тканин, що й кунтуші, але обов'язково підкладали якимсь краєм—полотном, кіндяком, навіть сукном, обкладали брузументами та „кружевом“ і часто пришивали до „нагрудниці“. А який смак пакував тоді що до об'єднання кольорів спідниці та шнуровки, яскраво свідчать опису їх з майна Самойловичів: „соєнъ отласной рудожолтой... подложенъ байкою жолтою, въ круги по подолу круживцо золотное зъ городами втрое, къ нему пришита нагрудница бархатная красная, а на той нагрудницы нашита круживцо золото съ серебромъ, подложена та нагрудница камкою жолтою, на ней 5 гаплиць серебряныхъ; соєнъ изорбафной красной, по немъ травы золото зъ серебромъ и зъ шолкомъ, подложенъ холстомъ..., въ круги обложено круживо серебряное зъ города вдвои, къ нему пришита нагрудница обирь золотная, по красной земли травы золотные, обшита круживомъ золотнымъ¹⁾“.

Згадує опис і сорочки, гаптовані шовком, сріблом та золотом, при чому найчастіше з кольорів бачимо чорний шовк з золотом²⁾. Носили й плахти, шовкові або шерстяні, ткані шовком різних кольорів³⁾. Не зрозуміло лише, через що бракує в опису запасок⁴⁾ (згадується лише про одну з об'яри). На голови жінки надівали очіпки кибалки та кораблики, які опис об'єднує термином „чепцы⁵⁾“, і шапки. Останні робили з хутра, переважно дорогого, а верх з тканин гаптований золотом та низаний самоцвітами і перлами. „Шапка соболя женская, вершокъ низаной по зеленому атласу женчугомъ, и шить золотомъ и серебромъ зъ блестки⁶⁾“. Або ж „вершокъ шапочной женской,

¹⁾ Опис майна Самойл. ст. 1128.

²⁾ „брыжы и по плечемъ шита чорнымъ шолкомъ зъ золотомъ, а у другой брыши шити шолкомъ чернымъ же“. Ів ст. 1153.

³⁾ Ів ст. 1112.

⁴⁾ В інших описах посади та др. майна XVII—XVIII в. запаски зустрічаємо постійно і в досить великій числі. Порівняти напр. описи майна Скоропадської в Сулімов. архіві і акти Любецьк. архиву.

⁵⁾ Опис майна Сам. ст. 1189.

⁶⁾ Ів ст. 1135.

низанъ жемчугомъ, на немъ 4 запона золотные болшіе, въ томъ числѣ въ дву запонахъ по 3 изумруда, по 6 яхонтовъ неболшихъ красныхъ, да по 6 изумрудовъ неболшихъ, да 18 запонокъ золотыхъ же со алмазными искрами“... Панянки на головахъ носили стьожки шовкові, гаптовані золо том та сріблом; були стьожки і з полотна, але неясно, як їх вживали¹⁾,

Нарешті на ногах панчохи шовкові, шерстяні та ин. і ріжнокольорове узуття з сап'яну, замши або товстих тканих (суконо та оксамит), часто гаптоване золотом і сріблом²⁾.

Але найбільше надавали жіночому убранню вигляд роскоши та багатства ріжні дорогоцінні окраси, намисто з самоцвітів, сережки, перстні, хрести з камінням; ланцюжки та ин. Матер'ялом для них було переважно золото або ж золочене та незолочене срібло. Цікаво, що останне носили і люди багаті, бо напр. гетьман Самойлович, даючи за своєю донькою (жінка бояр. Шереметьева) „18 перстней самыхъ золотыхъ“, дав і „одинъ перстень серебряный, золоченый³⁾“, та срібні сережки. Із самоцвітів найчастіше бачимо діаманти, смарагди, „яхонти⁴⁾“, для окраси зброї переважно туркези (бірюза) та коралі, для намиста—перли, коралі та ин., при чому заможні жінки носили найбільше перли. Так Ів. Самойлович дав за за своєю донькою „мѣсто жемчужное о пяти монистахъ въ 55 нитей большого, среднего и меньшого жемчуга... нить мелкаго жемчуга мѣроу 2 арш., вторая нить мелкаго жемчуга впол-два аршина; 25 жемчужинъ среднихъ на ниткѣ; 82 жемчужины бурминскія⁵⁾“, а крім того дуже багато перлів в ріжних виробах. І ця маса перлів не є випадок: те саме помітно і в інших багатих старшинських родинах кін. XVII—XVIII в.в. Напр. в опису майна М. Скоропадської 1754 р. знаходимо „жемчужныхъ 8 петлицъ, съ протчиимъ разнымъ жемчугомъ 2 фунты і 7 золотныковъ⁶⁾“. Те ж бачимо і на старих портретах, як П. В. Сулиминої, дру-

¹⁾ „2 стяжки головные женскіе отласные... шити золотомъ и серебромъ мѣстами. 3 стяжки женскіе полотняніе, шити золотомъ и серебромъ и зъ розными шолками“. Опис майн. Сам. ст. 1107.

²⁾ Ів ст. 1153.

³⁾ Опис посагу бояр. Шерем. „Кіев. Ст.“ 1888 р. серпень.

⁴⁾ В описах бачимо „яхонти“ червоні—рубіні, „лазоревые“—сапфіри, жовті—топази Савантов ор. сіт. ст. 47.

⁵⁾ Опис посагу бояр. Шерем. „Кіев. Ст.“ 1888 р.

⁶⁾ Любецк. арх. ст. 22.

жини полк. Переяславського¹⁾). На намисті носили й дукачі, срібні та золоті, можливо з самоцвітами. Принаймні, опис наводить „3 золотые зъ каменемъ²⁾“.

В цілому, жіноче убрання „опису“ в загальних рисах те саме, яке малює для пізнішої доби Гр. Квітка в своїй статті „Українці“.

Жінки полковників та іншої старшини носили так зв. „кунтуші“, з штофу, парчи, люструну, об'яри, градетуру та др. дебелих тканин, по заможности та смаку кожної. Крій кунтуша був подібний до так зв. „руських шубок“: стан та рукава в обхват, без брижів, лише з заду по стану небагато зборів, прикритих зверху широким золотим або срібним гасом. Комір на кунтуші був лежачий, на грудях відклади, а на рукавах закавараші, все це з цінніщої та кращого кольору тканини, як кунтуш. Спереду на грудях кунтуш був одкритий і лише на стані застібався гапликом, пола на полу без всякого поясу. На грудях було видно парчовий або якийсь інший корсет під душу, поли незастібнуті і з під них видно спідницю з кращої від останнього убрання парчи або якоїсь тканини, а на ній зверху спереду запаска з краму яскравого кольору. Узуття взагалі червоне, сап'янове, на високих підборах; на шиї чим більше разків червоного великого доброго намиста, янтарю, гранат, перлів, перенизаних звернутими в трубку голянськими червінцями, та ще окремо на чорній стрічечці золотих та срібних хрестів, еднусів (медалів) та ин. окрас, тим раховалось чепурніше. На головах старі носили особливі шапочки темних кольорів, іноді з хутром, молоді та чепурухи—„кораблики“—шапочки з чорного оксамиту з маленькими напусками, щоб прикривати верхню частину ушей та двома ріжками, спереду і ззаду. Верхи корабликів були або з дорогої парчи або ж гаптовані блискітками (блестками), срібною і золотою ниткою, різнокольоровими фольгами й ин. Крім того, носили „очіпок“—шапочка по голові, без рожків, з золотої парчи, облямований гасом.

Дівацтво з старшини носило кунтуші зі всіма приналежностями; лише на голові, покладені на чолі, золоті та срібні сітки, гаси, брузументи яскравих кольорів, перісті та з букетами

¹⁾ Сулимовск. архив, портр. Пр. Вас. Сулимы.

²⁾ Опис майна Самойл. ст. 968.

широкі стрічки де кільки, одна на другій з довгими кінцями від кожної, що вісили ззаду разом з довгими (що раховалось красою) косами, штучно заплетеними, і також з вплетеними довгими яскравими стьожками, дрібно заплетеними косичками (дрібущками), які клали на голові вінком і зверху завітчували. Домівське убрання було: довгий корсет без рукавів (який звали „юбка“, із звичайною спідницею та запаскою, з-під них було видно сорочку, подолки та широкі кисейні, міткалові та ин. рукава якої, гаптовани золотом, сріблом, різнобарвними нитками, відповідно заможности батків. На голову та шию надівали те ж саме, що й для праздникового убрання, але речі, які при цьому вживали, були не такі коштовні¹⁾“.

Додатком до убрання являлись і ті хустки та хусточки з різних тканин, гаптовані шовками, золотом та сріблом, які чимало згадує опис.

А щоб не було душно, вживали „омахало, трусового пера²⁾“.

Торкається опис і інших річей домівського вжитку, як білізна та різні приналежности життя й обстанови: постілі з пуховиками, подумками пологами та др., простирадла і пошивки, гаптовані по полотну різнобарвними шовками, золотом, та сріблом, або ж, останні з отласу, оксамиту та інших тканин. Так опис наводить пошивку з одного боку „бархату золотного турецького“, а з другої „атласъ бруснишной³⁾“.

Знаходимо і укривала, як прості—з вибійки та бавовняних тканин на бавовні ж, так і розкішні, що робили на хутрі часто коштовнім, або бавовні, зверху криті шовковим крамом з широкими „опушками“ із тканин иншого сорту та кольору. Серед річей Як. Самойловича зазначено таке укривало: „песцовое хребтовое под подъ отласомъ гвоздичного цвѣту⁴⁾“..., а в другім місці „одѣяла камчатое красное, а по той камкѣ травы золотные, опушено отласомъ цвѣтнымъ⁵⁾“.

Нарешті бачимо завіси, також прості й розкішні,—шовкові з „опушками“ та різним брузументом „кружевом“ або торочками, княжні на підкладках з шовку, иноді з гаптованням що,

1) Квітка Твори т. IV ст. 446—48.

2) Опис майна Сам. ст. 1044.

3) Опис ст. 1102.

4) Опис ст. 1194.

5) Ів ст. 1114.

які можливо, також вживали як приналежність ліжка. Іноді підпушки на завісах робили навіть з тканин різних кольорів: завіса з червоного ізорбафу, тканю шовками та золотом, опушка з двох боків з вишневої об'ярі „по ней полосы шолковые и золотые“, а з третього „изорбафная зеленая, по ней травы розныхъ шолковъ¹⁾“, або завіса отласова, підшита об'ярю, обкладена навкруги „кружевом“ золотим²⁾.

Крім величезної кількості одіжі та ин. річей, бачимо в старшинських скринях чимало різних тканин і меншими шматками 1—15 арш., і цілими поставами, які купували і складали, щоб мати завжди той матерьял, що потрібно для одіжі та різних річей. Обминаючи навіть окремі шматки, про які опис говорить на кожному кроці, бачимо напр. в одній скрині, між иншим: „23 штуки цѣлыхъ кисей“ і „35 штукъ цѣлыхъ швабскаго полотна³⁾“, а в рогожі окремо 25 цілих шматків кумачу, 47 різнокольорового кіндяку, 927³/₄ арш. полотна для скатертів, 823 арш. „холстинъ ляныхъ“, 245 арш. „холстовъ посконныхъ“, 342 арш. полотна на рушники, 54 арш. кисей та ин. і це крім того, що майже в кожній скрині були ті ж тканини, але в меншій кількості.

Поруч з тканинами наше жерело згадує багато різних хутр. Які значні запаси їх бували у старшини, видно з опису річей гетьмана Самойловича, який мав у себе в скринях чатамів 1 цілий „сорок“ та 32 окремих шкурки і 327 чатамових хвостів, 6 чорних лисиць, 26 шкур лисячих різних, 25 лисячих черев, 3 бобри, 7 рисів, 33 хвости куниці та ин., крім різних „лоскутів“, „повмѣховъ“, „пупковъ“, „лапокъ“ та др. „мѣховой рухляди“, якої також було чимало. Зустрічаємо і инші приналежності убрання, як „кружева“, брузументи, гудзики, верхи на шапки, шкіри для узуття та ин.

Всю цю масу річей та „рухляди“ переховували в скринях, скриньках, шкатулках, розписаних фарбами, кованих залізом або оббитих тканинами.

Коли необхідною частиною жіночої одіжі були дорогі цінні окраси, так в чоловічій убранню тім же необхідним елементом

¹⁾ Ів ст. 1055.

²⁾ Ів.

³⁾ Опис майна Самойлов. ст. 1098.

являлась зброя, яка вживалась не лише для боротьби та самоохорони, але і як ознака чепурности та багатства. Тому зустрічаємо зброю не лише бойову, а й дорогоцінну, з різними коштовними оздобами, яку, може, вживали не так для війни, як для урочистих випадків. Зброї бачимо багато і досить різноманітної, при чому поруч з новішою, як „піщалі“, та „карабіни“, ще не зникла архаїчна-сагайдаки, що, можна думати, стратили вже своє практичне значіння, але залишились як предмет окраси. „Огниста зброя була далеко не так придатна для чепурности, як її попередник—сагайдак з приналежностями, і, хоч він в кін. XVII—поч. XVIII в.в. був вже анахронизмом, „ми знаходим його і до того в таким вигляді, що лехко можно уявити, яким широким полем для чепурности він з'являвся, коли був в загальнім вжитку¹⁾“.

Серед стрільби, користаючись термінами опису, можно відрізнити „піщалі“, „карабіни“ „мушкети“ та пістолі, при чому піщалі були „квинтованные простые“ німецькі, турецькі або янчарки, донські²⁾, з замками „шкоцькими“, „руськими“, та ин. і прикрашені срібною або ж золотою насічкою на цівках, замках та есадах, кісткою (моржовою), смужками міді, оздоблені коралами та бірюзою. Іноді, на розкішній зброї, замки та цівки золотили або обкладали сріблом з емалью. Так серед майна Самойловичів зазначено „пара пистолетовъ оправные серебромъ и визолочени съ финифтомъ... штволи золоченые сплошь³⁾“. Просту зброю обкладали залізом.

Рушниці та пістолі мали „олетри“—чехли з різнобарвного (переважно червоного) сап'яну, сукна або оксамиту, гаптовані золотом і сріблом. Додатком до стрільби були і пороховниці з дерева або буйволового рогу обкладені сріблом.

Але далеко розкішніший вигляд мав сагайдачний прибор, який складався з де-кількох частин: „лук“ з „налучьям“ або „лубьям“, стріли з колчаном⁴⁾. Оздоблювали власне не сагайдак (хоч і його обкладали сріблом), а лубья, (в яке вкладали сагайдак) та колчан. Робили лубья та колчан з шкіри або сап'я-

¹⁾ А. Я. Ефименко Старин. одежда и принал. дом. быта слоб. „Южная Русь“ т. II ст. 197.

²⁾ Опис майна Самойл. ст. 1077.

³⁾ Ів ст. 1066.

⁴⁾ Терминологія опису майна Самойл.

ну, обтягали тканинами—отласом, оксамитом, парчою, гаптовали золотом і сріблом. Траплялось, що оздобі сагайдачного прибора були досить коштовні: срібні та золочені „мѣста“, смужки ланцюжки та ин. Напр. „лубе оправное серебряное, на налучѣ 55 мѣстъ болшихъ и малыхъ серебряныхъ визолоченыхъ... на колчанѣ 74 мѣстечка болшихъ и малыхъ золоченыхъ мѣстами, да въ дву мѣстъхъ 6 чѣлочекъ¹⁾“...

Із холодної зброї опис згадує про шаблі, палаші, мечі, ножі, бердиші, списи, „рогатини“. Найч. стіше вживали шаблі, списи та ножі, при чому перші були найціннішою окрасою зброї. Опис відрізняє шаблі турецькі та литовські, з ріжними „черенами“: яшмовими, костяними, срібляні та золочені й ин. Шаблі, палаші, мечі та ножі мали піхви, переважно з чорного „хозу“—сапьяну, але траплялись і з оксамиту, отласу та др. тканин. Коштовні саблі та ин. зброю обкладали золотом, сріблом та самоцвітами, клинок „полосу“ насікали золотом. От напр. де що з опису зброї Самойловичів: „сабля, ножны хозу черного, крижъ и оправа золотые, и въ той въ оправѣ 315 каменей болшихъ и малыхъ и искаръ яхонтовыхъ красныхъ измѣрудныхъ, да 30 искоръ алмазных²⁾; палашъ насѣканой золотомъ и серебромъ, ножны поволочены бархатомъ краснымъ, оправа серебряная золоченая, въ оправѣ на ножнахъ 20 мѣстъ яшмовъ, 77 бирюзъ³⁾“.

Простіші шаблі були без самоцвітів, обкладені сріблом, золоченим „сплошъ“ або „мѣстами“, з „чернью“ або ж і без неї. Так само обкладали ножі та ин. зброю подібного типу.

Списи, бердиши та рогатини⁴⁾ були стальові, а для окраси насікались сріблом і золотомъ.

Із зброї, яка вживалась для захисту тіла під час боротьби, опис згадує „панцирь“, „щит“ та „мисюрки⁵⁾“. Безперечно, вся ця зброя в кін. XVII—XVIII в.в. уже страчує своє практичне значіння бо при пануванні стрільби вона не могла дати дій-

¹⁾ Опис майна Самойл. ст. 1086.

²⁾ Ів ст. 1081.

³⁾ Ів ст. 1189. Палаш—зброя конного вояки подібна до меча, але майже удає довша за нього. (Савантов *op. cit.* ст. 75).

⁴⁾ Рогатина—широке, блискувате, гостре на обидва боки коп'є (Савантов *op. cit.* ст. 115).

⁵⁾ Мисюрка—арабський або єгипетський шолом, що мав вигляд черепа і зверху обкладався або насікався сріблом і золотом. Савантов *op. cit.*

сного захисту, але по традиції затрималась, як предмет окраси. Доказ цієї думки можна бачити і в невеликій кількості її (у 3 Самойловичів лише 1 щит) і в надто декоративнім, пишнім її вигляді, що був придатніший, для оздоби, як боротьби. Так напр. щит, про який говорить опис „съ лица и съ исподу поволочень и подложенъ бархатомъ краснымъ“, а зверху обкладен золотом та самоцвітами: „на немъ 97 мѣстъ болшихъ и малыхъ золотыхъ, а въ тихъ мѣстахъ каменя яхонтовые, красные, изумрудные, и яшми и бирузи болшіе и съ малими¹⁾“...

Серед зброї трапляються і маленькі гарматки „мѣрою по полуаршину 2 верш., вѣсу въ нихъ пудъ²⁾“ (у 2-х).

Нарешті, необхідною приналежністю рангової старшини, як ознака влади, були булави „буздугани“, „шестопери“ або перначі³⁾. Булава була ознака гетьманська, пернач—полковницька, і ті і другі „вѣшались“ на дерев'яну ручку, і бували з заліза, іноді золочені або насічені золотом, срібла з позолотою або ж без неї, траплялось, з кістки (булава у гетьмана Самойловича). Оздоблювали і булави самоцвітами, напр. булава „съ вяшмами и зъ бирузами⁴⁾“.

З річей домівського вжитку треба зазначити посуд. Було його багато: перш за все для виготовування їжі, для куховарні, —казани, сковороди, ковші, горщики, кружки, тагани, вертели та ин. з міді, заліза, олова і др. матерьялів, потім столовий—простий з цini, дорогий—срібляний. Іноді бачимо хрусталь та фарфор, але, порівнюючи з сріблом в невеликій кількості та й взагалі небагато. Цікаво, що згадується про „чашки венецкіе скляничные⁵⁾“. З простішого столового посуду знаходимо кумани, „кружечки глиняные съ кровлями оловяными⁶⁾“, різні вироби з скла (треба думати українського, бо зазначені сулії „черкаського дѣла“) —чарки, кружки, шклянки, четвертини, фляжки та ин., траплялось, золочені або „писаны красками“, і „съ травы

¹⁾ Опис майна Самойл. ст. 1098.

²⁾ Ів.

³⁾ Буздуган—тип булави, але на кінці мав металове „яблоко“ з гострими цвяшками; шестопер, по українськи пернач, закінчувався головою, зробленою на зразок перстріли, при чим кількість їх була не обов'язково 6, а й більше—7, 8, 9 та ин.; іноді замість яблука булави або пер на кінці був обушок, Саваитов оп. сіт.

⁴⁾ Опис майна Самойл. ст. 1064.

⁵⁾ Опис майна Самойл. ст. 1046.

⁶⁾ Ів. ст. 1061.

розними", нарешті—з дерева. Так серед тарілок опис зазначає 7 дерев'яних ставців, або „погребец..., а въ немъ 8 фляшекъ деревяныхъ¹⁾". Траплявся і дорогий посуд дерев'яний, різбляний, обкладений сріблом: „братинка ареховая, по орѣшку рѣзаны древа и птицы, оправлена серебромъ и визолочена²⁾". Але найбільше в опису знаходимо посуду з срібла, можливо почасти тому, що, як найкоштовніший, він був списан весь, тоді, як дешевого попала лише частина, бо напр. виробів з глини, як глеки, макітри, миски та ін., зовсім бракує, хоч, без сумніву, вони були. Яка кількість срібляного посуду збиралась в господарстві багатой старшини, видно з того, що у гетьмана Самойловича срібла було 20 пуд. 38 фун. в різних výroбах: 77 „кубковъ", 60 „кружекъ", 91 „достоканъ рожной работы", 105 „достакановъ дюжинныхъ", 181 ложка, 60 тарілок, 46 блюд, великих та малих, нарешті, в меншій кількості „рукомойники", „тази" та ін. предмети. Менше, але все ж чимало було у гетьманських синів: у Григ. Самойловича 4 п. 28 ф., а у Якова 5 п. 31 ф.

По техніці виробу, використовуючи назви опису, посуд був: „гладкой", „чеканной", „рѣзной", „комфаренной", „чешуйчатой", „ложцатой", „сканной", „грановитой". Трапляється що в однім предметі об'єднується де-кілки типів роботи: „чеканной мѣстами", „чеканной грановитой", „чеканной ложцатой³⁾". Іноді зустрічаємо як матерьял для посуду і камінь, напр. яшмові чарки обкладені сріблом але небагато.

Срібний посуд побільшости золотили, рідше вживали незолочений. Позолоту клали різно: „зъ лица и въ серединѣ сплошъ", або „съ лица мѣстами въ серединѣ сплошъ", а то золотили всю поверх, залишаючи лише „по мѣстечку незолоченные", або „съ лица и въ серединѣ мѣстами", або лише середину, верх же був „незолоченой", посудину „мѣстами", а „кровлю покришке був „незолоченой", посудину „мѣстами", а „кровлю покришке—„сплошъ", або ж лише „вѣнчикъ" золотий, а останнє незолочене та ін. Крім позолоти іноді посуд оздоблювали і самоцвітами—коралюм, бірюзою⁴⁾, або емалю та різним чекан-

¹⁾ Ів ст. 1060.

²⁾ Ів ст. 1000.

³⁾ Опис ст. 986, 988, 999.

⁴⁾ „Чарка золоченая, въ серединѣ бирюза" ст. 1023, „достоканъ... въ осни мѣстѣхъ камушки красные" ст. 972.

ним, різаним і др. орнаментом: різали „травы“, „персуны челоувѣчи“, „личины челоувѣчи на коняхъ“ та др. Траплялось, що орнаментували і середину: в срібній чарці напр. „на днѣ выбить челоувѣкъ на кони¹⁾“, або ж вживали фарби разом з іншими оздобами: „блюдца ложщатая чеканная, зъ лица осмь мѣстъ росписаны красками, золочено мѣстами²⁾“.

Що торкається типів посуду, так для страв та приправ до них вживали „блюда“, „тарелки“, „ложки“, рідше срібні горшечки, сковородки та др. Блюда були різного розміру, напр. поруч. з блюдом, яке важило 7 ф. без 10 зол., опис згадує і невеликі—блюдца, золочені або незолочені.

Золотили і ложки, а держала їх часто кінчались якоюсь фігурою: „на стеблахъ личины“ та „личины медвѣжьї“. Траплялось, що на срібнім посуді робили написи, зазначали ім'я власника предмету його герб та др. Такі випадки бачимо і у Самойловича: де-які речі, зазначені в опису, були „зъ гербами, въ гербахъ Ивана Самойлова подпись,“ або „около персунъ подпись латинскими словами³⁾“. Серед посуду для рідини згадуються сулії (переважно з різного скла, білого, зеленого, з позолотою та ін.), „братинки“, „четвертины“, „скляницы“.

Для питва з срібного посуду найчастіше вживали „кубки“, кружки, „достакани“, „стакани“, чарки, рідше чаші та ковші⁴⁾. Кубки та кружки бували і дуже великі і малі, тому неможна примітити якоїсь постійности. Так поруч з кубком в 4³/₄ ф. вагою бачимо другий в 26 зол., або кружка в 9 ф. і друга в 74 зол., але в середньому кружка була більшого розміру як кубок. Кружки, кубки та ін. посуд мали срібні покритишки—„кро-

¹⁾ Ів ст. 1016.

²⁾ Ів ст. 983.

³⁾ Опис майна Самойл. ст. 989, 972.

⁴⁾ Важко сказати, оскільки точно відповідали московські назви характеру нашого посуду, але в московщині ці назви зазначали:

а) братина—посуд подібний до горщика з покритишкою; в ньому давали рідину а пили черпальцями, ковшами та др.

б) четвертина—1 кварта=1/4 в., але траплялись четвертини і менші. Цією назвою зазначали посудину з широкими боками, подібну до супової вази з покритишкою.

в) кружка—посудина на підставі або ніжках, в горі узка як внизу, з держалом; нормальний розмір її=1/8 в., але траплялись і далеко менші і більші.

г) кубок—посудина на підставі або ніжках та „піддоні“,

д) достакан—стакан середнього розміру, іноді з держалом, на ніжках та „піддонах“.

е) чарки—невеликий посуд, іноді на ніжках, з держалом.

влі",—при чім кружки були обов'язково „з кровлею", а кубок міг і не мати її, хоч частіше вона була. Зустрічаємо іноді кровлі і на достаканах, стаканах і чарках. „Кровлі" ці оздоблювали орнаментом, позолотою, фарбами або ставили на їх фігури: леви, птиці (орли, лебеді і др.), людей, золочені або незолочені. Іноді фігурами заміняли і ніжки, так що бачимо посуд „на черепахах", „на левиках".

Але часто ці звичайні форми посуду не задовольняли вередливий смак тогочасного багатія і він звертався до штучних виробів в формі різних звірят, людей та ин. Опис наводить такий посуд: „кубок-кот", сова, кораблик, „единорогъ зъ раковиною", „кубокъ конь, на конѣ парсуна челоувѣчь въ шляпѣ, въ одной рукѣ держить палашъ, въ другой ложку¹⁾"...

Необхідним додатком до столового посуду були ножі та віделки, з держалами, обкладеними сріблом або в ин. оправі. Що до походження всіх цих предметів так, без сумніву, значна частина їх була привезена з закордону, але можливо, де-що вироблялось і у нас на Україні по чужеземним зразкам. Докази цієї думки бачимо і в опису, який зазначає предмети „нѣмецкаго дѣла", „русской работы", „рознаго дѣла²⁾".

В такій обстанові жила українська старшина кін. XVII в. Але наше жерело дає де які відомості і до інших боків життя, зазнайомлюючи, напр., з їжою тих часів. Правда бракує матеріялу для повного нарису їжи, але де що сказати можна. Багатії того часу любили попоїсти гарно і смачно і тогочасні господині дбали тільки, щоб всього було досталь, щоб в коморах не перевидалися запаси і простіших продуктів, зі свого господарства і різних купованих пахощів та взагалі „легомин". Принаймні те, що зазначено з їжи в опису, дає нам матеріял для такого висновку. В гарнім господарстві бачимо рибу (10 осятрів, 4 стерляді, 3 сьомги та ин. у Гр. Самойловича), лантухи грибів, діжки з маслом, нарешті чимало сушеного та піддмленного мяса. У того ж Гр. Самойловича зустрічаємо: 70 коров'ячих язиків, 50 сушених качок, 47 „провѣсныхъ" гусей, 29 „полтовъ ветчины", 30 окороків та плечків, 50 шт. сушеної свинини та яловчини й ин. А як делікатес „морская рыба каракатиця... 15

¹⁾ Опис майна Самойл. ст. 980.

²⁾ Ів. ст. 1012.

рибокъ малихъ морскихъ канбуловъ¹⁾". Не бракувало і меду: у Ів. Самойловича було його 75 бочок, у Григорія—59.

Приправляли страву ріжним пахучим корінням. Тому у гетьмана знаходим шкатулку „съ прянымъ зеліємъ"—імбір, мушкатний оріх, мушкатний цвіт, кардамон, перець, шафран; можливо для їжі також вживали цитиновий сок і оріхове масло.

Як ласощі були: пряники („коврижки" або „коврижки пшеничные нѣмецкого дѣла²⁾"), „сахаръ леденець", „цитрины въ патоцѣ", „яблочникъ", ізюм, сушені фіґи, миндаль, „орѣхи волоскіе чиненные" та др. Для питва даних майже не маємо.

Коли хатне життя—обстанова, одіж, зброя—характеризуються такою пишністю, яку ми бачили у багатій старшини, треба чекати і відповідних окрас для зброї та взагалі виїздів. І справді жерело наводить цілу низку описів кінського убору та екіпажів, які цілком відповідають загальному тонові життя.

Перш за все—кінь та відповідний прибор до сідла. Опис перераховує багато предметів його: сідло з підсідельною повстю, чапраки, чалдари, уздечки „съ паперстю и пофами", мутшуки та др. Звичайно на ріжні випадки був і відповідний кінський убор, від простого до розкішного, з ріжними дорогими оздобами. В таких випадках вживали чапрак не простий суконний, а отласовий, оксамитний та ин. шовкових тканин, гаптований „сплошъ" або „мѣстами", обшитий шовковими та золотими торочками. З того ж матерьялу робили і „чалдари", обшиваючи їх „кружевом", і торочками. Так само поділялись і сідла: у простих орчак дерев'яна основа—обкладали оксамитом, сукном, шкірою, або розмальовували золотом, сріблом та фарбами, подушка на сідло сап'янова, суконна чи оксамитна, гаптована золотом та сріблом, стремена залізні, насічені сріблом, повсть, обкладена кумачем, сукном та ин. і „снасть ременная". Далеко ефектніший вигляд мав кінський убор розкішний: „золотний" або ж оксамитний чолдар, волоки, обкладені „персюцьким" оксамитом яскравих кольорів з „опушкой" з інших тканин або срібними „мѣстечками", орчак сідла кований сріблом, іноді золоченим, оздоблен самоцвітами—туркезами, яшмою, смарагдами, —срібний мунштук, уздечка, наперсть та пахви обкладені срі-

¹⁾ Опис ст. 1172.

²⁾ Ів ст. 1172.

блом, позолочені, з самоцвітами, подушка з об'яри, стремена срібні з золотою насічкою¹⁾. „Сѣдло, луки съ оби стороны, а здвизи сверхъ окованы серебромъ рѣзнымъ и вызолочены сплошь, на передней и на задней лукахъ и на здвизяхъ 22 запонки, а въ нихъ изумрудныхъ 135 каменей, болшихъ и малыхъ, 69 каменей красныхъ яхонтовыхъ болшихъ и малыхъ..., да къ тому же сѣдлу стремена серебряные золоченые мѣстами²⁾“, або стремена „вызолочены сплошь з бирюзами неболшими“.

Відповідно цьому була й інша „снасть“: „муштукъ съ поперстю и съ пофями, серебряной вызолоченой съ яшмами и зъ бирюзами, зъ болшими и съ малыми... къ тому же муштуку узденичка съ яшмами и зъ бирюзами, чѣпи серебряные золоченые³⁾“, повсть до сидла покрита „объерью серебряною, по той объери шито волоченымъ золотомъ, по объери жъ 85 мѣстечекъ серебряныхъ золоченіе зъ бирюзками и съ яхонтовими искрами⁴⁾“.

Мала старшина для виїздів і різні екіпажі: взіму їздили санками, писаними золотом та возками, влітку в каретах та колясках. Екіпажі ці вивозили з закордону, бо опис зазначає коляску „нѣмецкого дѣла“ та карету „гданского дѣла⁵⁾“. Між іншим, остання напевно і є та сама „драго купленая“ Гр. Самойловичем, про яку згадує Величко.

Відповідно смаку доби, екіпажі були такі ж барвисті, як і все інше: розмальовані золоченими окрасами, вибиті у середині червоною або якоюсь іншою яскравою тканиною. Гданська карета була „рѣжая съ парсунами, писана золотомъ и розными красками, въ серединѣ побита ковромъ краснымъ ритымъ“.

Екіпажей подібного типу згадується чимало у Самойловичів, які, можливо, вбачали в них ознаку аристократизму, як підкреслюють наші літописці: у гетьмана було 5 карет і 2 коляски, у Як. Самойловича 3 карети.

¹⁾ Чалдар—частина кінського убору, яка закривала спину, бока та груди коня, з тканини або металкових блях, нашитих на тканину; паперсть—ремін на нижній частині грудей; пахви—ремін з петлюю на кінці, в яку закладали хвіст коняки, а другий кінець приробляли до середини задньої луки сидла. П. Савантов Опис. стар. рус. утв.

²⁾ Опис майна Самойл. ст. 1143.

³⁾ Ів ст. 1145.

⁴⁾ Ів ст. 1046.

⁵⁾ Опис ст. 1163.

Нарешті, серед річей Самойловичів знаходимо чимало різних предметів потрібних для походів, які траплялись тоді часто або подорожи, і старшина, звикши до певного рівня життя, бажала й під час їх оточити себе можливим комфортом. Це різні „намети“ та „шатри“ з різнокольорових тканин (червоних, зелених і др.), „чемоданцы“, скриньки, „погребцы“, „шкатулки подорожніє“, ковані залізом або побиті шкірою, з цинковим посудом (тарілки, блюда, четвертини), або ж із скляними пляшками—„скляницами“,—в яких возили „рожные водки“, „з поплектиковою водкою¹⁾“ або з ліками.

Все те, що було сказано досі про побут старшини, торкалось матерьяльного боку життя, але опис дає і де-які відомості для зазнайомлення з духовними інтересами, правда неповні та уривочні. Старшина того часу виявляла певний рівень культури, могла цікавитись різними теоретичними питаннями, які виходили з тісного кола її щоденних інтересів, мала смак до книжки, і книгозбірні, більш або менш значні, зустрічаємо у гетьмана і у його синів²⁾. На жаль, нема змоги освітити детально зміст тієї літератури, яка попадала в ці книгозбірні, бо опис, по більшості, зазнача лаконично загальну кількість книжок, наводячи лише частину назв їх, але і того, що маємо, досить, щоб пікреслити різноманітність інтересів, яка виявлялась в підборі книжок. Тут і латинська книжка, і „польской печати“, і „греческой печати“, і московські і тогочасні українські з різних галузів знання: право, природознавство, історія, красне письменство, але переважно, релігійні питання; книжки друковані, а то й писані: „2 книги написани уставом³⁾“.

З книжок релігійного змісту найбільше зустрічаємо молитовники, Минеї, Триодь, Євангеліє, Псалтирь, акафисти, Часослов, збірки житія святих, як Патерик Печерський, та инш. Серед них звертає увагу „книга первихъ Царствъ, переведена на руской языкъ докторомъ Францинскимъ Скаринимъ синомъ⁴⁾“, „Чесословъ Львовой печати“, „Псалтирь сложенная Симеона Полоцкого“.

¹⁾ Ів ст. 1204.

²⁾ Ів ст. 1068.

³⁾ У Як. Самойловича напр. було 90 книжок різного змісту.

⁴⁾ Опис майна ст. 1076.

⁵⁾ Ів ст. 1073.

З історичних творів бачимо хроніки Стрийковського та Кохановського, „книга історії Лацинської“, Синопис, „списки летописець“, Ламент, „книга боги поганські“, „книга о отповѣдехъ иконоборцовъ“.

З інших галузів, здадує опис Литовський статут, конституції польських соймов, політику Аристотеля, „книжка о причинахъ воинныхъ“, „описанія розныхъ земель“ „Козмографія“, „книга образцовъ молярскихъ“, „о преподобномъ отцѣ Варлаамѣ пустыножителѣ, Іоасафѣ, царевичу индійскомъ¹⁾“.

Про де-які книжки зазначено, що вони були в обклашках з тканин — оксамиту, камки тафти, — шкіри, „хозу“, „оклеяна жестю“, нарешті оправлені сріблом, золоченим або позолоченим з різними окрасами, як емаль та інш. Особливо видається багатством окладу одно євангеліє у гетмана, на яким „на верхней цкѣ на среды въ кругу образъ Спасителявъ, на престолѣ сѣдящій, да по угламъ въ кругахъ же серебряныхъ напаены 4 евангелисты золотые съ винифтомъ“... та інш. малюнки на теми із св. письма: „Моленя Спасителево“, „Роспятие Спасителево“, „Положеніє Христа у труну²⁾“.

На цьому закінчуємо нарис старшинського побуту, як виявляється він на підставі опису і зробимо спробу зробити загальні висновки. Справді, перелічуючи всі розкішні речі, дороге убрання та зброю, виїзди й інш. з їх детальним описом, наше жерело дає змогу конкретно уявити не тільки малюнок старшинського побуту, але і ту глибоку різницю, майже соціальну прірву, яка встигла лягти між пишною, багатою, всесильною старшиною та широкими масами населення і виявлялась зовнішнє в формах життя.

Що-ж до старшини з окрема, так треба зазначити не лише високий рівень добробуту, який виявлявся в значині кількості дорогих річей, менше грошей, але і порівнюючу культурність та різноманітність інтересів³⁾.

¹⁾ Ів ст. 1159, 1158, 1073.

²⁾ Оп. майна Самойл. ст. 1047.

³⁾ В своєму нарисі, я зовсім обминула питання про гроші, які були у Самойловичів в великій кількості, як факт випадковий або, у всяким разі, нехарактерний для тієї доби. Принаймні, в інших описах різного типу гроші відходять на другий план, порівнюючи з річчями. Див. Ефименко „Южная Русь“ т. II стр. 204, та описи Любацького й Сулімова, арх.

Нарешті широкі чужоземні впливи на життя українське, що помітні і в німецькій зброї і в гданських каретах і в предметах обстанови і в назвах шапки для одягу, впливи заходу та сходу, які перекресчувались на Україні, надаючи своєрідний вигляд українській культурі.

Н. Мірза-Авакянц.

Розкопки палеолітичного селища

в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р.

Попереднє звідомлення.

Світлій пам'яті Федора Вовка.

Уперше селище це було описане ще в році 1878 п. Каминським, який зробив доклад про свої розкопки в Гонцях на археологічному з'їзді у Києві, а професор геології Феофілактів зробив там же свій доклад про геологічні умовини залягання сього селища¹⁾.

Проте в описах Каминського проглядає не досить уважне відношення до кремінного начиння з боку поміщика Киріакова який уперше вів там розкопки і, яке він віддав дітям своїм на вигранки. Завдяки цьому, Каминський не дав ретельного опису цього начиння, а в музеї Скаржинської, в нинішнім Полтавським Земським музеї залишилося його від Каминського дуже мало.

Виробів з кости, як видно, було знайдено також не багато, а у вищезгаданім музеї і зовсім не лишилося їх, майбуть вони десь загинули. В своїм докладі п. Каминський згадує тільки про одне костяне шило, тим часом костяних виробів там повинно було бути значно більше. Збірка Каминського там повинно було бути значно більше. Збірка Каминського зберігається тепер у Полтавським Земським Музеї, до якого передано цілий музей п. Скаржинської.

Окрім Каминського, який, для свого часу всеж таки робив розкопки досить науково, пізніше це селище розкопувано було усяким, хто тільки хотів. Копали між иншим і якісь студенти по ночах, щоб не було дуже гаряче, а коли ставало занадто холодно, то вони розігрівали себе горілкою. Про вартість тих розкопів не приходитьсь говорити.

¹⁾ Ф. И. Каминский. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суль и ее притокамъ. Труды третьяго археологическаго съезда въ Россіи Киевъ 1878. т. I стр. 148 і атласъ къ Труд. 3 арх. съезда табл. VII.

Пізніше, в роках 1904, 1905 і 1906, там само робив розкопки лікар Гельвіґ, нині професор і ректор університету. На жаль розкопки ці і до сього часу не опубліковані, ні як реферат ні як що денник. Зі слів самого професора, в приватній розмові з мною виявилось, що ним було відкопано до сорока черепів мамута та багато інших кісток, найдено також одне костяне шило, віддане ним професору Криштофовичу, геолоґу. Тільки й усього, що відомо про сю розкопку.

Здається, що палеонтологічний матеріал його не було передано ні до якого музею, окрім хіба скількох іклів мамута; про кремінне начиння також нічого не відомо. Було би бажано, щоб професор Гельвіґ раніше чи пізніше опублікував днівники своїх розкопок.

Дізнавшись про таке сумне становище цього дуже цікавого палеолітичного селища, характер якого не було ще досі ретельно з'ясовано і віднесено до якоїсь певної культурної доби¹⁾, я, як хранитель музею, в якому зберігається збірка Камінського, вважав за свій обов'язок врятувати від можливої руйнації решту того, що ще там залишилося, і ретельніше з'ясувати як характер культури, так і геологічні умовини, серед яких залягало це селище.

В червні та липні 1914 року було зроблено мною розвідочні розкопки, в результаті яких пощастило відкрити купу костей поспіль з площею, розкопаною пр. Гельвіґом тільки на північ від неї.

На пляні № 3 представлено площі розкопані як Камінським та Гельвіґом так і мною.

Розпочата в 1914 році розкопка мусіла припинитися через оголошення війни і була закрита до слідуєчого року. В році 1915 її було продовжено, при чім для огляду розкопок було запрошено академіка В. І. Вернадського, академіка геології Павлова, палеонтолога М. Павлову, геолога Мірчинґа, археолога Городцова, і антрополога Л. Чикаленка, які в різні часи оглядали це селище.

Як і треба було сподіватися, розкопки дали силу всякого матеріалу, і геологічного, і палеонтологічного, і палеолітичного, який і зберігається тепер в Полтавськiм Земськiм Музеї.

¹⁾ Камінський чомусь відносив це селище до Муст'єрської доби.

На превеликий жаль, війна перешкодила обробці і опрацюванню палеонтологічного матеріала, який чекає ще свого спеціаліста.

Що ж до культурного матеріалу, то він не викликає жодних сумнівів в тім, що його можна віднести до пізнього Мадлену, з чім згожувався і Хв. Вовк, який приїздив у 1917 році у Полтаву і уважно розглядав тут крем'яне та костяне начиння.

Це селище міститься на миску, оточеному тепер зо всіх боків ярами та проваллями, як раз посередині між селами Гонці й Духова Лубенського повіту, на грانیці пойми Удая та узбічча плято, в двох стах метрах на полудень від дороги з Духової до Гонців. Східня довгота його від паризького меридіана— $30^{\circ} 24' 50''$, а північна широта— $50^{\circ} 9' 12''$. Від селища на полудень тягнеться великий яр, вершина якого віддалена на 240 м. на полудень. З цієї вершини яра видно церкву села Куріньки під кутом— $9^{\circ} 42'$, церкву села Гонці під— $36^{\circ} 9'$, а саме костисте під кутом— 2° на схід від точки півночі.

Нівеліровка, зроблена від вершини яра через селище до літнього рівня води в поймі ріки Удая через кожні 5 метрів на крутих схилах і через 10 метрів на рівнині або на пологих схилах, дала профіль представлений на рис. 1.

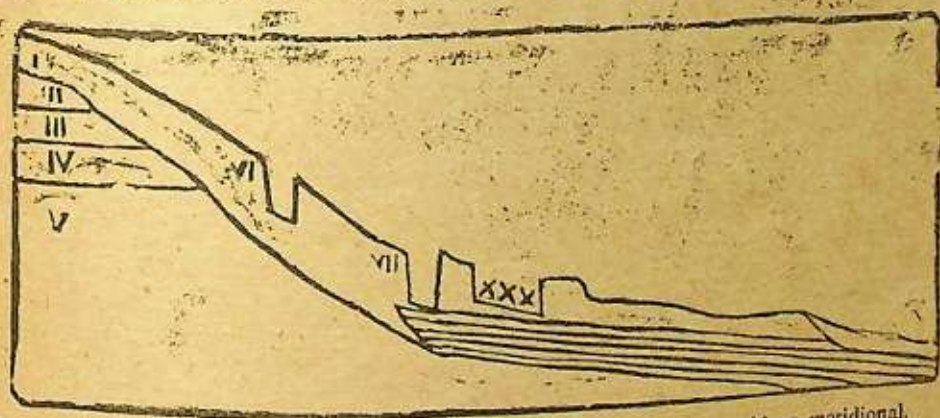

Рис. 1. Перекрій по меридіану через костиста відповідно нівеліровці 1914 р. від вершини яра до води в сточищу Удая. На цій рис. сторчовий масштаб взятो в 5 раз більший проти поземого.

Fig. 1. Coupe stratigraphique meridional.

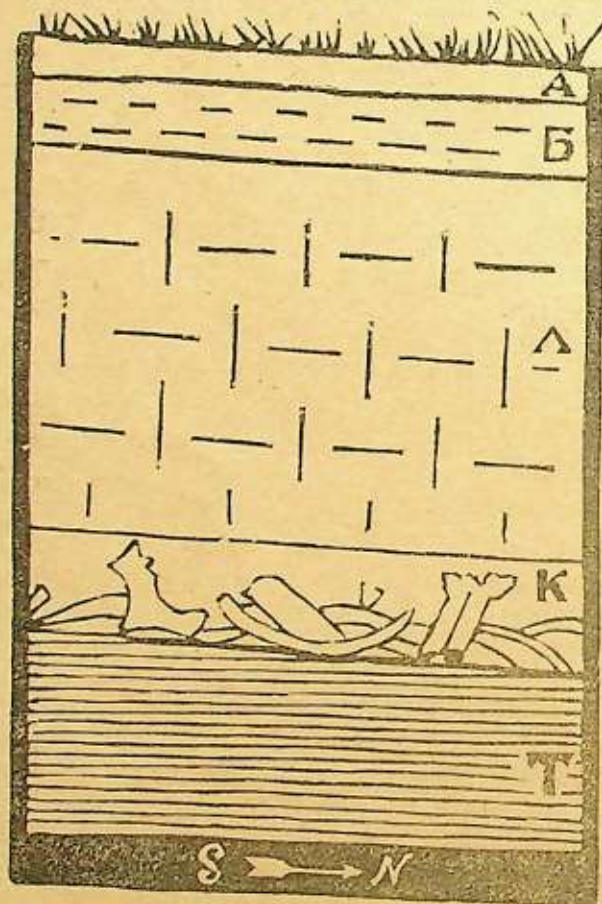
- I. Лъес переходяч. нижче в делювій яруговий
- II. Червонувата рінякова (валунна) глина.
- III. Сірі піски.
- IV. Пестрі глини.
- V. Неприступні до огляду верстви.
- VI, VII. Яруги.
- XXX Місце костисте, а під ними смугата верства удаєвого намулу.

- I. Loess.
- II. Argile rougeatre avec cailloux.
- III. Sable gris.
- IV. Argile multicolore.
- V. Couches inaccessibles.
- VI i VII. Ravins transeversaux.
- XXX Ossuaires.

Костища містяться на 240 метрів на північ від теперішньої вершини яруги і на 38,5 метра нижче сеї вершини. Вода в Удаю у червні місяці стоїть на 54,5 метра нижче вершини яру і на віддаленню 780 метрів на північ від неї. З цього виходить що костище лежить на 16 метрів вище теперішнього рівня води в Удаю.

Розкопки виявили таку послідовність геологічних навер-
стовань на тім місці, де лежать костища. Див. Рис. 2.

Геологічні данні.

З самого верху лісовий суглинок утворює верству глибиною 0,60 метра; нижче лежить верства льеса груб. — 2,20 м. Сей льес прикриває собою культурну з костищами верству, якої глибина досягає — 0,60 м. Під сею культурною верствою лежить груба смугата верства Удаєвого намулу (aluvion) глибиною до 10,00 метра пр. 1.

Смугата верства під костищем лежить похило на північ утворюючи

Рис. 2. Перекрій сторчковий через першу купу костей селища.

Fig. 2. Coupe vertical des ossuaires.

А і Б—Лісовий суглинок глибиною—0,60 м.

А Б—Terre argileuse végétale (0,60 metr.)

Л—Льес (осілий від вітру) глибина—2,20 м.

Л—Loess (2,20 m.)

К—Культурна верства (костище) глибина—0,60 метра.

К—Gisement de silex taillés et ossements. (0,60 m.)

Т—(Смугата верства удаєвого намулу) Глибина—10,00 метра.

Т—Couch rubanée d'Alluvion. (10 metr.)

Усі верстви похилі на північ під кутом: $\text{arc. tg. } 0,00$.

¹⁾ Щоб добути усі потрібні данні, мені прийшлося прокопати багато траншей в різних напрямках і різної глибини. На пляні 3 вони представлені, Знаком III помічено

з горизонтом кут, тангенс якого рівен $0,09$, тобто понижаючись протягом 10 метрів на 9 сантиметр. Сей нахил залежить майбуть від нахилу ще глибшого мергелевого шару¹⁾.

Який був початковий вигляд цього селища, як на цілій Кости-
ща занятій ним площі містилися костига та огнища, ми мабуть не зможемо ніколи з'ясувати, бо яр оточуючий найдені костига мабуть забрав їх значно більше ніж їх залишилося. Користуючись моїми розкопками та описами Каминського можна нарисувати тільки незначну частину цілого селища.

Та яма, яку викопано мною, покриває площу усього 10 на 6 метр. див. плян 4. На ній містяться 4 купи, а пята межує з ямою, на західнім боці²⁾. Ця яма на пляні 3 означена знаком III.

На полудень від неї і поспіль тягнеться яма викопана професором Гельвігом³⁾.

По тім даним, які нам відомі до сього часу, якогось певного пляну в розкладі куп кісткових помітити не можна. Одна-

центрально місце моїх розкопок, де найдено найбільше костига. Поспіль прокопана вузька траншея глибиною в 7 метр. для з'ясування глибини смугатого шару намулу, але щоб знайти дно його довелося пробурувати буром ще $5,5$ метра, коли здобуто було мергель.

Глибина смугатого шару— $10,0$ метр. Нижче намулу лежачий мергель служив колись дном Удаю. Самий беріг найдено метрів на 80 на південь від костига III, з допомогою глибоких траншей. Цей беріг цілком подібен до иншого, який найдено приблизно метрів на 1000 на схід від селища в так званім Сорочім яру в самім селі Гонцях. Там старий беріг виклинився в ярузі так, що на шасте зберіглася його верхня границя, яка проходить принаймні на $12,57$ метра вище рівня костига.

Се з'ясовано нівелірівкою зробленою в 1919 році на протязі 1206 метрів через кожні 10 метрів.

Старий беріг виступає дуже яскраво на стіні Сорочого яру, бо ряба смугата верста намулу дуже різко стириться в очи на спокійнім рівнобарвнім тлі жовтого мергелю, при чім границя між намулом і мергелем піднімається крутою лінією до гори, утворюючи кут приблизно в 60 до горизонту. На фотографіях, які зберігаються в музею, усе це дуже ясно видно, на жаль через технічні перешкоди не можна було помістити при сій статті аутотіпічних ілюстрацій і тому, як ці фотографії, так і инші будуть видані в докладнішій справозданні, по скінченні усіх робіт зв'язаних з розслідуванням цього палеолітич. селища.

Глибина усього цілого намулу— $10+12,57=22,57$ метра. Очевидно кости були тут складені уже після того, як якась вода зміла $12,57$ метрів відкладеного намулу. Теперішня вода стоїть літом на $28,57$ метра нижче верхньої поверхні смугатої верстви в Сорочім яру. Ці усі дані помагають з'ясувати давнину цього селища.

¹⁾ Ні від академіка Павлова, ні від Мірчинка музей і досі не одержав ще жадного докнаду, так що висказане тут, то є тільки результат моїх власних викірпів та міркувань. Погляди Павлова та Мірчинка мені невідомі.

²⁾ На пляні площа уся розбита пунктиром на квадрати, відповідно тому, як при розкопках вона була розбита на квадрати шнуром при чім сторона квадрата мала 2 метри довж. Цю розбивку можна бачити і на фотографії.

³⁾ Коли у пр. Гельвіга є плян його розкопок, то можна його додати до мого, щоб зробити спільний плян.

че вигляд окремих куп такий, ніби вони складені з певною старанністю, при чім середина кожної купи була занята дрібязком, костяним перепалом і т. п., а периферія обкладена великими кістками: тазовими, лопатами, іклами мамута і т. п.; такимиж великими кістками прикрито купи зверху. Вражінне від усього того таке, ніби людям хотілося зберігти дрібний перепал, або сміття, прикривши його великими кістками.

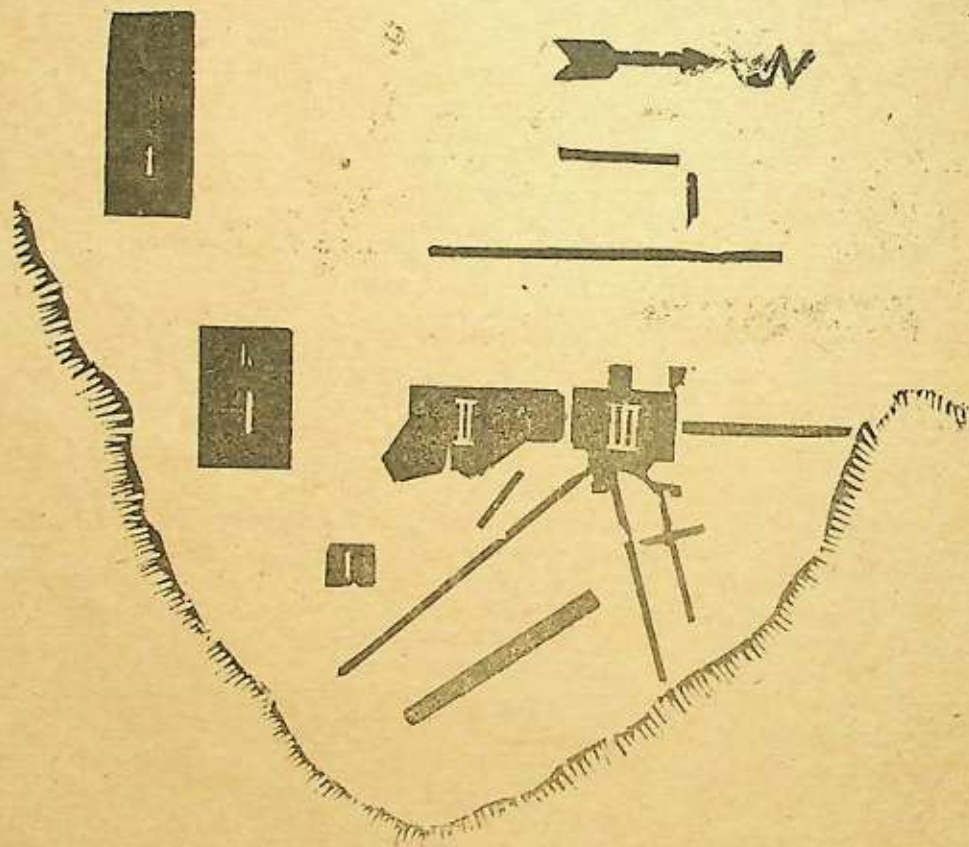

Рис. 3. План розположення ям і траншей викопаних усіма копаками на місці селища.

Fig. 3. Plan des fosses.

I, I, I. Суть ями Каминського і Кіріакових з 1872 р.

I. Les fosses creusés par Kiriakow (1872 an.)

II. Яма викопана Гельвігом 1904—1906.

II. La fosse creusée par pr. Helvig (1904-1905)

III. Ями і траншеї 1914—1915 років. Довжина ями—10 метр. шир.—6 метр.

III. La fosse creusée par Stcherbakiwsky (1914—1915 an.)

Чи це мало для тих людей якесь практичне значиння, чи тут грали ролю які небудь міркування иншого порядку, ми тепер сказати ще не можемо.

Усі ці п'ять куп були мною уважно перебрані і кістки з маленьких куп усі забрато до музею, а великі купи були від-

чищені від землі і з них були вибрані малі кістки, дрібненькі побиті кісточки, вироби чи то з кости, чи з кременя; були також взяті і де-які великі кости напр. икла, останки голов мамута з дуже великими яслами для иклів, лопати та тазові кости, на яких можна помітити сліди зубів звірячих, або людського начиння¹⁾.

Розбираючи ці купи, прийшлося звернути увагу на ту дуже дивну обставину, що траплялося знаходити дуже мало тазових костей і позвонків мамута, і навпаки дуже багато иклів і голів; останні, правда, дуже понівечені. Черепні коробки були усі розбиті так, що від голів полишалися тільки передні верхні ясла, з яких виростають икла, а навіть самі зуби та икла були виняті.

Очевидно це робилося тому, що з черепів добували мозок. Окрім того можна було помітити, що і взагалі усі ті кістки, в яких буває кістковий мозок, усі вони розбиті розскіпані.

Між кістками в купках і між купами в глині найдено багато кременного начиння і скалок, а також багато костяних виробів.

Проте в простороні між першою, другою, четвертою і п'ятою купами, на площі, рівній приблизно шости квадратним метрам, див. рис. 4 не трапилося майже ніякого виробу, хоч уся глина до нижнього рівня костяща була винята і перебрана, тим часом, як на верхнім рівні костей уся ця площа була покрита шаром дуже дрібного кісткового перепалу грубиною в 2 сантиметри. Можливо сей дрібязок наплив сюди з вище лежавших куп значно пізніше, коли усе костяще було уже занесено льесом (під цим шаром лежав чистий жовтий льес), може під час якої сильної зливи або що.

Треба додати що сей дрібязок був дуже перетертий і перемішаний з глиною, і пляма від него не була різко обрисована, а навпаки мало помалу ступнево переходила на півець.

Окремі купи були розслідувані в тім порядку, в яким ідуть номери на пляні.

¹⁾ Кости, які були залишені на місці, не були мною зворушені з їхнього місця, а тільки між ними було уважно прочищено та винято глину, щоб розшукати начиння і забрати його до музею. Самі ж костяща призначено було на особливий нараді при участі члена управи, коли можна, перевезти в непорушнім вигляді разом з землею, як вони лежали на місці, до музею, щоб там кожен міг наочно бачити, як вони були складені у селищі.

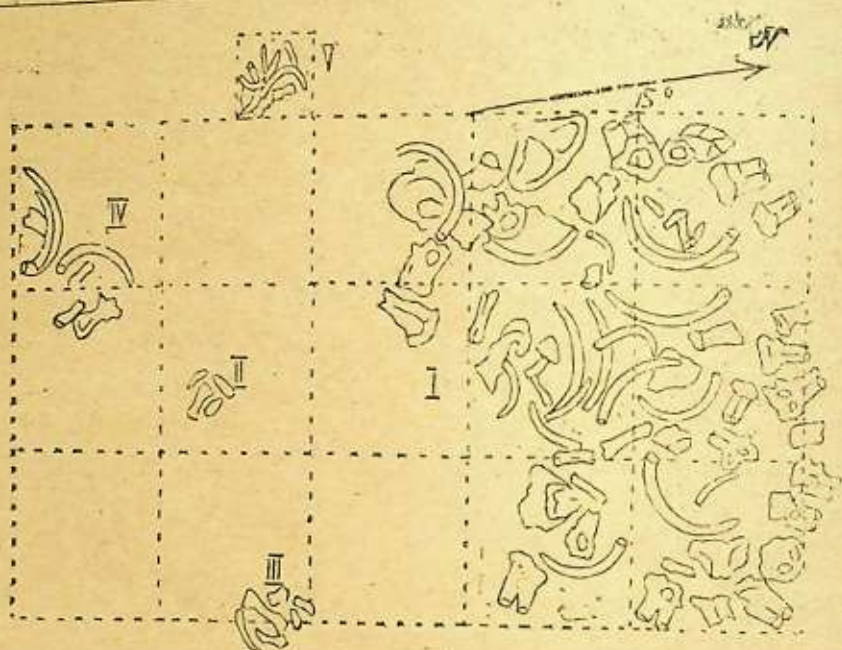

Рис. 4. План розположення костищ викопаних у 1916 р. Стрілка указує напрям на північ. Бік пунктирного квадрату—2 метри.

Plan de la disposition des ossuaires, deterrés en 1916.

Купа I.

Перша купа, яку я почав розкопувати, була та, на яку я зразу натрапив, і вона була сама більша з усіх куп, які були мною відкриті на сій площі. Вона покривала просторінь в 25 кв. метрів. По периферії стояли важкі і великі кістки, як напр. верхні щелепи мамута з їхніми грубими дудками—яслами, з яких виростали икла; масивні скивиці (нижні щелепи), великі лопати мамутові і т. п., а в середині дрібніші речі: ребра, роги оленя, кости дрібніших звірів, а у самім осередку дріб'язок було прикрито важкими кістками, щоб зберігти його, або захистити від вітру, від видування. Може це було те, що де-які автори вважають за так званий „очаг“, поняття дуже розтяжимо і неясне. Коли синонімом його вважати українське „огнище“, тобто місце, де горів розложений костер, то сього не було тут, бо тоді під ним була би перегоріла глина, що зразу стирилося б у вічі, тим більше, що весь цей перепал був мною дуже старанно і обережно вибраний і перебраний. Можливо вважати його просто спорудою, відповідною нашій кубашоці при варистій печі, де раніше зберігався запасний жар, з якого роздувався огонь. Але на мене ця споруда робила вражіння скоріше нашого сільського смітника, бо занадто уже багато лежало костей кругом перепалу, щоб можбування огню. Треба додати ще й те, що ніякого сліду дерев'яного вуголля я не помітив. Можливо, що трогльодіти обходилися і без дерева, бо, коли вірити Дарвіну, то Патагонці вміли розводити костри з кінських кісток, не користуючись деревом¹⁾, очевидно могли робити так і трогльодіти наші.

¹⁾ Ч. Дарвін. Путешествіє на корабль Бігль.

Присутність серед перепалу цілого необсмаленого костяного шила і неперепалених уламків шил, примушує мене вважати се за справжній смітник, куди було винесено перепал кістковий та інше сміття, в яке попали також і цілі, потрібні речі.

У всякім разі я вважаю потрібним поставитися дуже обережно до слова „очаг“, і дуже уважно оглядати підшву того місця, де знаходиться такий перепал, щоб вияснити справу докладно.

В цій першій купі оказались такі кости: 1) 27 штук остатків мамутових черепів з яслами—для іклів. Усі вони за винятком трьох стояли на периферії купи сторчаком, з трьох боків: західного, північного і східного. В яслах де-яких черепів знаходилися дрібні речі, крем'яне начиння, шила і т. п. В одній найшлася тоненька голочка, правда зломана, див. рис. 6, № 8.

2) 30 штук лопат мамутових. Вони також були розставлені на краю купи, і також здебільшого стави, а легома їх можна було помітити на середині, де вони ніби служили для прикриття.

3) Тазових костей було тільки три половинки та один цілий таз. Лежали вони без певного плану.

4) Скивиць, тобто нижніх щелепів мамута—6 штук, і лежали вони без певної системи.

Рис. 5.—Вгорі молоток з рога оленячого в одну чверть своєї великості. Внизу привіска, або амулет з медвежої скивиці з просверленою дірочкою і зломаним іклом, в половину своєї великості.

Fig. 5.—Marteau en bois de renne et amulette faite du mâchoir d'un ours.

5) Іклів мамута біля 30; ретельно визначити числа їх не можна було, бо між ними дуже багато уламків великих по розмірам, але з'ясувати, скільки цілим відповідають ці куски, не можна. Де-які з іклів були розколоті впоперек, так що один з боків був плоский. Очевидно, що се підготовлявся матеріал до якогось виробу.

6) Гомілок мамутових та інших костей від ніг було усього 4. Можливо, що таке мале число їх пояснюється тим, що їх розколювали для добування мозку і дуже трошили при тім, так що ці тріски розкидались де-небудь і зникали.

7) Ребер було дуже небагато і при тім всі вони були поломані, або порізані і завжди носили на собі сліди різання або скребіння крем'яним начинням. Їх було не більше двох десятків.

8) Позвонків мамута було зовсім мало, не набралось навіть і десятка. Трапився один хвостовий позвонок.

9) З костей інших звірів трапилося скільки кусків рога оленя (*ceruus tarandus*), скільки зубів і частина сквиці з дірочкою (див. рис. 5) пещерного медведя, зуби вовка (*canis lupus*), позвонки та інші кістки зайця і других гризунів в невеликій числі. 2 види черепашок. Кусок звичайної річної черепашки (*unio*, і *anodonta*).

10) З начиння крем'яного, і виробів костяних найдено було:

- а) Крем'яних шкребачок—46.
- б) " різаків—27.
- в) " прокопок—2.
- г) " Нуклеусів 3 шт.

і окрім того, скільки сот кремінних скалок.

З костяного виробу трапилися: 3 цілих шила, і 18 штук уломків з гомілок заячих, і шило з мамутового икла, оздоблене двома потрійними пазками, одна голка дуже тоненька і один обломок головної шпильки з мамутового икла (див. рис. 6).

Сук оленячого рога, неначе підготований до виробу з нього так званого у французів (*baton de commandement*).

Окрім того, найдено багато різних обломків річей, вирізаних з мамутового икла настільки однаке сильно ушкожені, що самого предмету определити не можливо.

Середина цієї купи з перепалом була вибрана і перевезена в Полтавський Земський Музей. Туди було також взято 6 уломків черепа мамутового, від шости мамутів, штук 10 иклів, скільки лопат і т. п. Окрім того кільканадцять ріняків¹⁾.

Купа II.

Ся невеличка купка лежала на 3 метри на полудень від першої і мала в діаметрі біля півтора метра. Складалася вона з невеликих кісток, головним чином з гомілок мамута. Ці гомілки дуже невеликі по своїм розмірам і, як мені здається, належать старим мамутам пігмейської породи, але поки що вони ще не определені спеціалістами, і моя гадка стоїть під знаком запитання. Ці кістки прикривали собою невелику купку дрібного перепалу, серед якого було також скільки виробів з крем'я і кости. Кости там

¹⁾ Валунів.

- 1) Бедро і гомілка та скільки зубів малого мамута, також п'ястні кістки до них і скільки кусків ребер.
- 2) Хребет зайця (16 позвонків і криж).
- 3) Скивиця оленя (3 куски) та 6 оленячих позвонків.
- 4) Один кремінний різачок та 13 кремінних скалочок.
- 5) Кільканадцять уламків костяних начинь з ікловиці.

Купа III.

Ця купа лежала на схід від II, на віддаленні 2,3 метра (рис. 4). В діаметрі вона мала біля 1,2 метра. Складена була без особливого порядку з дрібних кісток та кісткового лому. Тут знайдено:

1) Мамутове бедро, плечева кістка, 2 апофізи, кавалок зуба мамута, кільканадцять уламків черепа, три позвонки, кусок ікла, 2 ребра, одне цілком перерізане з ясними ознаками різання, а на другім видно 3 нарізки.

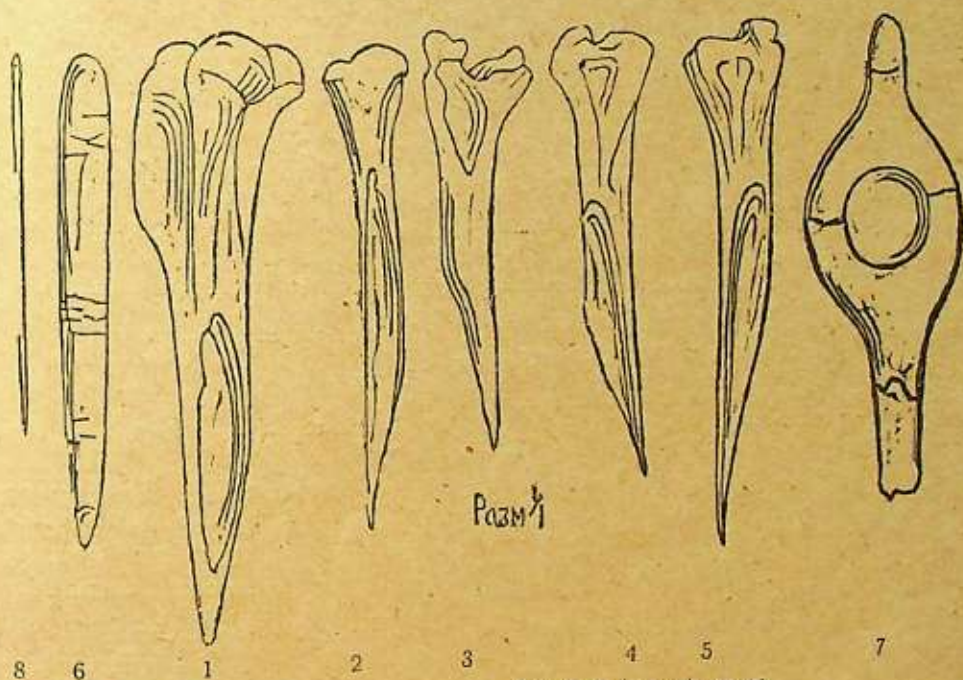

Рис. 6. Костяне начиння.

- 1—5) Костяні шила мабуть з гомілок зайця.
- 6) Шило або проколка з ікловиці (ivoire).
- 7) Голівка шпильки для волосся з ікловиці (ivoire).
- 8) Голка костяна. Довж. 5,5 см. Глубина—0,1 см. Діам. вушка—0,5 см.

Fig. 6. Instruments en os.

- 1—5) Pointes en os du lièvre.
- 6) Pointe en ivoire.
- 7) Débris d'épingle à cheveux en ivoire.
- 8) L'aiguille en os.

2) Оленячі: Шийний позвонок (atlanteus), прихвостовий позвонок, неповний і при тім сильно розчавлений череп оленя, 2 кавалки верхніх щелепів і один кав. скивиці з двома зубами, кільканадцять кусків ребер, апофізи гомілок і клуб, фаланга.

3) Заяча лапка, та інші заячі кістки.

- 4) Кільканадцять кремінних начинь і відщепків.
- 5) Ріняк (валун), розколотий на 2 куски впововж і при тім так, що утворилася призма трохи загострена наприкінці.

Купа IV.

Ця купа лежала на полудень від першої на віддаленні біля 5 метрів, і займала собою площу 7 кв. метрів. Вона складалася головним чином з великих кісток.

- 1) Іклів мамута великих, цілих 5 штук; усі вони подвійної кривини.

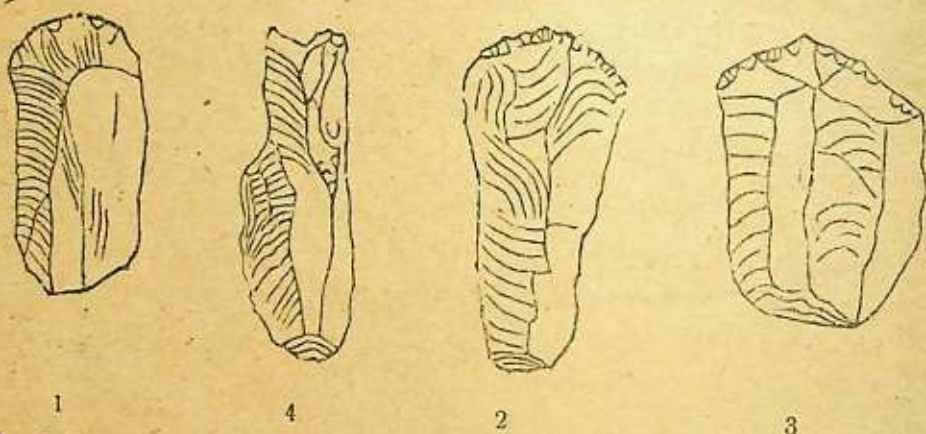

Рис. 7. Типи крем'яних шкребачок. Великість 1/1 натуральна.

- 1 та 2) звичайні типові півкруглі шкребачки, для вижолоблювання костяних виробів
- 3) Шкребачка неправильної форми.
- 4) Угнута шкребачка для оброблювання шил і грубих голок

Fig. 7. Grattoirs "en silex": Grandeur 1/1.

Grattoirs convex ordinaires.

Grattoir.

Grattoir concave.

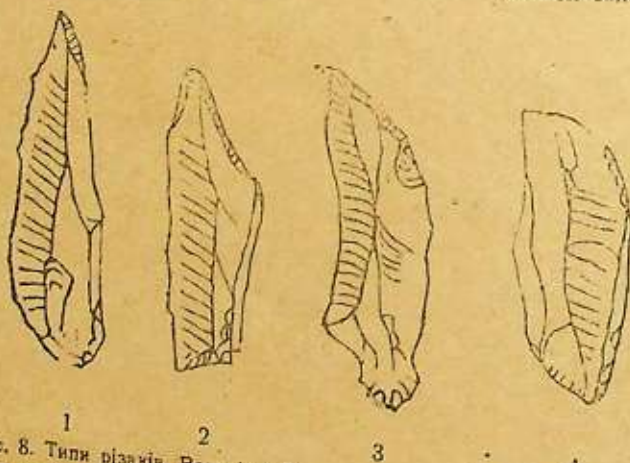

Рис. 8. Типи різаків. Великість 1/1.

- 1) Подвійне начиння різак-шкребачка.
- 2) Подвійний різак.
- 3) Різак типу (bec de perroquet grattoir) а на другім кінці шкребак.
- 4) Подвійний різак.

Fig. 8. Burins de silex. (Grandeur 1/1).

Burin grattoir.

Burin double.

Bec de perroquet grattoir.

Burin double.

Один з них утворює майже повний півкруг, між кінцями якого віддалення рівне 1,25 метра.

2) 4 мамутові голки, 1 апофіз, 3 куски черепа, лопата, 2 малих зуби, такільканадцять інших кісток.

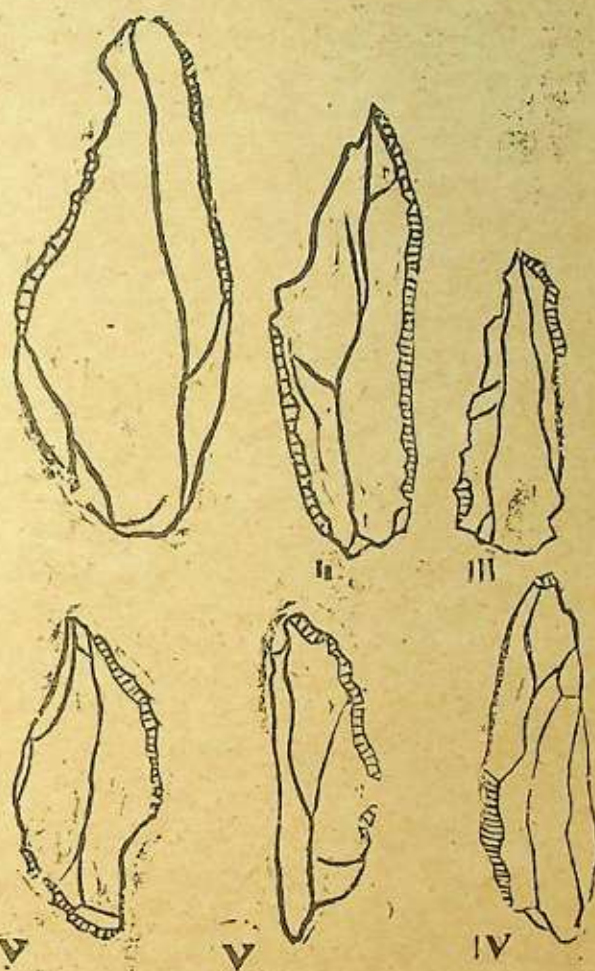

Рис. 9. Нетипове начиння. Великості 1/1.
 I. Кремінна шкребачка угнута з боку май-
 буть для обточки шил і грубих голок.
 II. Різак ретушований з двох боків.
 III. Різак лівий підправлений ретушом в лі-
 вий задній кутку.
 IV. Різак правий, з ретушом на задній ча-
 стині спинки.
 V. Начиння обретушоване так, що не ви-
 ступає ясно мета ретуші.
 VI. Різак бічний двоконачний.

досить довгих але тонких иклів; між ними багато полонаних. Два зуба ма-
 мута, і одна лопата.

2) Скільки крем'яних скалок (lames en silex).

Коли ми розглянемо крем'яне начиння нашого селища, то висновок.
 легко помітити, що усе воно носить на собі риси, характерні
 для Мадленської доби.

3) Один ріняк ціл-
 ком круглий, біля 10
 см. в діаметрі.

4) Кільканадцять
 кремінних скалочок.
 Нуклеус — 1, шкріба-
 чок — 7, різаків — 6.
 кремінне начиння по-
 дібне до свердла — 1.

5) Одна ніби якась
 дощечка з иклиці, але
 обломана, так що не
 можна определити до
 чого вона служила.
 Довж. Шир.
 Груб.

Купа V.

Вона лежала на
 захід від першої купи
 і покривала просторінь
 приблизно біля ква-
 дратового метру. В ній
 були майже виключно
 великі кістки.

1) Біля десятка

Fig. 9. L'outillage en silex (atipique). Gran-
 deur 1/1.

I. Grattoir concave lateral.
 II i III. Burins lateraux.

IV. Burin lateral á dos rabattu.

V. Silex á dos rabattu.

VI. Burin laterale double.

Шкрібачки двох типів, див рис. 7, № 1, 2, 3, випуклі, і № 4 угнутий цілком належать до пізнього Мадлену і по характеру і по розмірам. Рис. 9 № 1, 4. Рис. 10 № 1, II, VII також угнуті шкрібачки, а VI і VIII типові проколки.

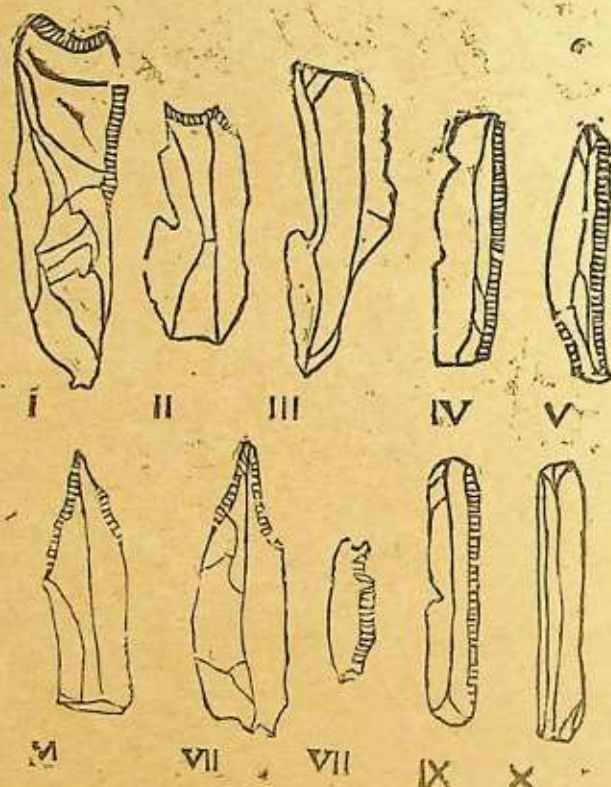

Рис. 10. Крем'яне начиння (вел. 1/1).
I, II. Шкрібачки крем'яні угнуті.
III. Різак бічний.
IV, V. Ножки з ретушованим лезом.
VI, VII. Проколки крем'яні.
VIII. Шкрібачки угнуті.
IX. Ніж з ретушованим лезом.
X. Ніж без ретушу.

Fig. 10. L'outillage en silex; grandeur 1/1.
I, II. Grattoirs concaves en silex.
III. Burin lateral.
IV, V. Lames à tranchant rabattu.
VI, VII. Peesoires en silex.
VIII. Grattoir concave.
IX. Lame à tranchant rabattu.
X. Lame.

Різачки рис. 8 також характерні для теї доби; № 1 уявляє з себе подвійне начиння. прямий різак з одного кінця і шкрібачку з другого; № 2—подвійний різак з обох кінців; № 3 на однім кінці уявляє з себе різак типу, відомого у французів під назвою *bec de perroquet*, а на другім—півкруглу шкрібачку, № 4 є подвійний різак, на од-

нім кінці *bec de perroquet*, а на другім косий, або діагональний. Рис. 9. II, III, IV, VI, також різачки того ж таки типу.

Ціле число усіх крем'яних начинь, найдених на розкопаній мною площі таке: Шкрібачок—95 штук, різаків—75. Проколок—2 „ „, пилка—1. Нетипових виробів до—20 штук.

Між ними трапляються де-які дуже маленькі, цілком мікролітичного штибу, див. рис. 10, № VII, IX, X, IV і V.

Невеликий розмір усіх взагалі кремінців і зужиття їх здебільшого з обох боків показує, що тут не було доброго креміння, і як був, то в невеликій кількості. Це пояснити можна тим, що тут нема поблизу крейдяних покладів; найблизчі суть в чернігівській та харківській губерніях, не ближче 300 верст.

Костяне начиння теж типове для Мадлену. Тут найдено молоток з оленього рогу рис. V № 1, і привіска з переднього куска медвежої скивиці з обломаним іклом, і розширеною для підвішування природною діркою № 2.

На рис. 6 ми бачимо 5 шил із заячих ніжок (гомілок) і один наконешник № 6—з мамутового ікла. Його оздоблено двома потрійними пасочками. Уламок головної шпильки для зв'язування волосся № 7—з мамутового ікла. І на решті № 8—голочка либонь з оленьої гомілки, довжиною 5,5 см. і глибиною—0,1 сантиметрів, а діаметр дірочки в ушку=0,5 міліметрів.

Усі вище описані предмети і багато інших костяних відламків характерні для Мадлену і по своїм формам, і по характеру обробки і по розмірам.

Геологічні умови залягання костищ і характер індустрії дають можливість зблизити культуру Гонцівського селища з культурою Мезінського, розкопаного Ф. Вовком, який, оглядаючи наші викопалиська, висловився в цім власне смислі. Де-яка різниця є тільки в фауні: у Мезені було в костищах найдено дуже багато кісток коняки, а в Гонцях не найдено жадної кіньської кістки серед кісткових куп.

Уже з нашого короткого опису видно, скільки цікавих питань виникає, скільки сумнівів і вагань з'являється, а тим часом на них не можемо відповісти за браком матеріалу. Ясно з того само собою, що необхідно продовжити ці розкопки з найбільшою увагою і вживаючи останні методи і застосовуючи найкраще технічне начиння, щоб не пройти мимо, не залишити чого небудь такого, з чого можна почерпнути відповідь на силу питань. Окрім розкопок 1914 і 1915, я ще робив розкопки селища цього і в 1916 році, а в 1919 р. нівелював місце розкопів. Проте результати цих пізніших розкопів можуть бути опубліковані пізніше в іднім з слідуєчих випусків наших „Записок“.

Справа дальніших розкопів вимагає великих грошей і досвідчених робітників, і тому на далі треба охоронити місце селища від всяких авантюрних спроб, яких би то не було копачів і шукачів, любителів, тим більше, що тут як раз розкривається одна з найстаріших сторінок пражиття людського на Полтавщині, яка може навіки зникнути, коли її не охоронити від знищення. Треба, щоб і наукові інституції і адміністративно охоронні органи як найстаранніше дбали про охорону сього місця від копачів.

Les fouilles de la station paléolithique dans le village Gontzi, district de Loubni, gouvernement de Poltava, en 1914 et 1915.

Extrait.

Le village Gontzi est situé sur le bord de l'Oudai, qui se jette dans la Soula, l'affluent du Dnieper.

L'année 1873 M. Kaminsky a découvert ici une station paléolithique, à propos de laquelle il exposa un rapport dans congrès archéologique, qui eut lieu à Kiew l'année 1873, mais il n'y pouvait encore se présenter exactement le caractère de la culture. Les collections qui restèrent de ce temps dans le musée archéologique de Paltava, ne sont point complètes et moi, comme le conservateur de ce musée, je dus faire de nouvelles fouilles en 1914 et 1915.

J'eus le bonheur de découvrir à côté des fouilles anciennes des ossuaires, qui gisaient sur le gisement de l'alluvion, épais de 10 mètres et furent couverts par la couche du loess, épais de 2,8 m. (vois les fig. 1, 2, 3, 4).

Plus ou moins grands tas (pas plus épais que 0,8 m.) d'os du mamouth, du renne et d'autres animaux représentaient ces ossuaires et ils étaient situés de la sorte, que les grands os du mamouth gisaient sur la périphérie et les petits, aussi que les os calcinés, se trouvaient dans le centre de ces tas.

Parmi les os se rencontraient des instruments de silex et l'outillage en os.

Les instruments de silex étaient suivants: des nucléus, de petits grattoirs ordinaires et doubles, convexes, concaves et discoides, des grattoirs-burins, des burins ordinaires et doubles, à l'angle aîèdre-médian, des burins latéraux et des burins dits bec-des-perroquet, tous ils se rapportent sans aucun doute à la culture du type Magdalénienne fig. (7, 8, 9, 10).

L'outillage d'os était représenté par 5 persoirs en os, (fig. VI, 1—5) un persoir d'ivoire fig. VI, 6; un fragment d'épingle à cheveux d'ivoire fig. VI, 7, une aiguille en os fig. VI, 8, une amulette, faite du mâchoir d'un ours, perforé pour le cordon, et un marteau en bois de renne (fig. V).

Il y avait encore beaucoup de fragments desagais ronds et d'autres objets inconnus d'ivoire, des lames et des debris de silex.

L'outillage de silex est petit et fait d'un silex mauvais.

Par son caractère cette station est la plus semblable à la station découverte par M. Volkow à Mezin au gouvernement de Tchernigow.

V. Chtcherbakivsky.

Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла.

Охтирський повіт на Харківщині.

Світлій пам'яті Федора Вовка.

На підставі теперешніх даних можна з певністю сказати, що доісторичні часи залишили на берегах Ворскла сліди майже всіх визначних епох.

Мої розвідки по лівобережжю ріки на Охтирщині разом з іншими вказівками дають безумовні докази досить широкого розвинення неолітичної культури, що навіть відзначається деякими місцевими особливостями. Так само на Ворсклі одбилася і цікава перехідна епоха енеолітичних поховань Донецького типу, констатованих д. Городцовим в Озюмському повіті на Харківщині².

Далі, найбагатчі знахідки й розкопки д. Заріцького в Охтирському і Богодухівському повітах губернії характеризують широко-розвинену культуру скито-сарматської доби, датовану II—III ст. ст. по Різдві³, так само, як в протилежному кутку Охтирського повіту, близько сл. Кириківки, д-кою К. Мельник констатовано поховання перехідної, на її думку, кимерійсько-скитської доби⁴. Розкопки д-ки Мельник і пр.-доц. Данилевича біля х. Березівки і с. Будів дають, між іншим, фібулі готського типу⁵, а могили Ніцахського городища, розкопані проф.

¹) Уважне відношення і певний інтерес до картонів з речами Хухрянської стації, які виявив покійний Федір Кіндратович, разом із ласкавими вказівками, що до дальших студій, були стимулом до публікації цих результатів моїх археологічних розвідок з часів студентства. М. Р.

²) В. Городцов. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде. Труды XII арх. съезда в Харьковѣ, т. I, стор. 174—225.

На Ворсклі—біля х. Пилівки, близько Хухри, і біля х. Залужанів, на північ од Охтирки. Див. Музей изящных искусств и древностей при Харьк. Унив. Колекції М. Рулинського.

³) Харьковскій Сборник на 1888 г. И. Зарѣцкій. О древностях Харьковской губернии, Богодуховскаго уѣзда, слободы Лихачевки.

⁴) Е. Мельник. Раскопки курганов в Харьк. губ. 1900—1901 г. Труды XII съезда, т. I, стор. 687.

⁵) Д. Багал'їй. Объясненія к археологической картѣ Харьк. губ. Труды XII съезда, т. I, стор. 6. Е. Мельник. Op. cit. стор. 702.

Багалієм відкривають слов'янські селища⁶. Про ці останні яскраво свідчать гончарні вироби з інших городищів на Охтирщині і особливо речі, здобуті розкопками відомого городища в Немірі, близько с. Журавного, переведеними д. Бразолем.

Коли додати до цього поле (?) похороних урн під слободою Хухрою⁷ і цілий ряд інтересних спорадичних знахідок на побережжі⁸, а також і те, що, по всьому, Поворскліє було форпостом нашої культури в часи великокнязівські, — стане зрозумілим, що його історія має для нас певний інтерес і примушує нас з більшою увагою поставитися до студіювання його минулого. Тим то, не надаючи своїм знахідкам якоїсь особливої ваги, я лічив за потрібне опублікувати де-які результати моїх екскурсій.

Лівобережжа Ворскла на Охтирщині уявляє собою величезне пасмо дюн, що вони майже без усяких перерв тягнуться широкою смугою в 2—3 версти. Хоча подекуди той пісок уже встигли спинити, незрівняно більша частина його вільна від усяких перешкод і під вітром увесь час змінює профіль побережжа, насипаючи нові горби, розкриваючи дрігги.

Взагалі, Охтирське лівобережжя Ворскла не можна назвати низьким; скоріше, воно середнє по височині і не заливається у повідь.

Правий беріг — пасмо вкритих лісом високих горбів, що тягнуться через увесь повіт, перерізаних глибокими ярами⁹.

⁶) В. Данилевич. Раскопки курганов у с. Буд и х. Березовки. Труды XII с'їзда, т. I, стор. 432.

⁷) Мною в р. 1910 було знайдено (на північ од сл. Хухри) роздушену на дрібні череп'я урну з орнаментом свастикию, повну перепалених кісток і попелу.

⁸) Див. Музей из. искусств и древн. при Харьк. Университетѣ. Кол. М. Рудинського. 1) Бронзова фібула, типу здобутої гр. Вобринським біля Керчі (Отчет Имп. Арх. Ком. 1891 г. стор. 54). 2) „Височное кольцо“ з трьома навісками, східного типу. 3) Два кам'яні молотки, знайдені біля х. Пристань, і т. п.

Серед знахідок д-ля Ф. Педашенка (Охтирка) — бронзові і залізні речі скитської доби і північних культур.

⁹) По між шарів третичної верстви виступають різні породи каменю, котрі часто слугували людности доісторичних часів матеріалом для виготовлення знарядь. На горі Охтирській і суміжній, в урочищі Жуків яр, на городищі в Немірі, близько с. Журавного, і по інших місцях висовується пісковець, так званий у нас „жовтий камінь“; в селі Журавному до останнього часу розробляли в урочищі Самсон сирій креміястий пісковець, так звану в нас „кременищу“; далі в х. Скельці (Зіньк, повіт на Полтавщині) по схилі правого берега заисають величезні груді так званих „точилів“ — дрібно-зернистого мішного пісковцю.

В одному з ярів, близько сл. Іванівки, я знайшов забутки мамонтової фавни — зубний емаль і частину широкої кости якогось великого звіра (не мамута, по словах проф. Богословського).

До пісків безпосередньо прилягає степ, вкритий безліччу могил, великих і малих, з цілими низками майданів, уникаючих за обрій на південь, з кам'яними бабами і всіма ознаками степової полоси.

Де-які назви географічні та історичні яскраво свідчать про те, що лівобережжя Ворскла з його притоками цілком належало степові і його рухливому неспокійному населенню¹⁰.

По той бік долини р. Ворскла ми маємо ряд городищ¹¹, останній ряд, коли ми не помиляємося, висунутий слов'янами в степ. Де-які з них дають цінні вказівки, що до минувшини сього краю. Я маю на увазі назвисько одного з них „Кукуєва“, яке стверджує висновки проф. Багалія про Ницахське городище—слов'янське по культурі, але ж степове по впливові, якого зазнало його населення з боку степу.

Коли додати до списку Охтирських городищ ще відоме Більське городище на Зінківщині¹²—найбільше з українських городищ—ми зрозуміємо той факт, що все лівобережжя Ворскла майже поспіль вкрите забутками становищ різних епох.

Цілком випадкове відкриття становища неолітичної доби історія, біля х. Буймерівки в маї 1908 року спричинилося до більш-менш старанних розвідок по лівому берегу ріки. Влітку того року я обдивився побережжя між Буймерівкою й Охтиркою і далі на північ, усього на протязі 10—15 верстов. На другий рік я продовжив район моїх розвідок, при чому, з одного боку, піднявся до відкритих екскурсією Мельник-Данилевича становиськ біля сл. Кириківка і Янкова Рогу, а з другого, пройшов с. Хухру, де в році 1902 було відкрито стацію, по всьому, доби металів¹³. За літні вакації року 1910 я пройшов нижче і обдивився місце-

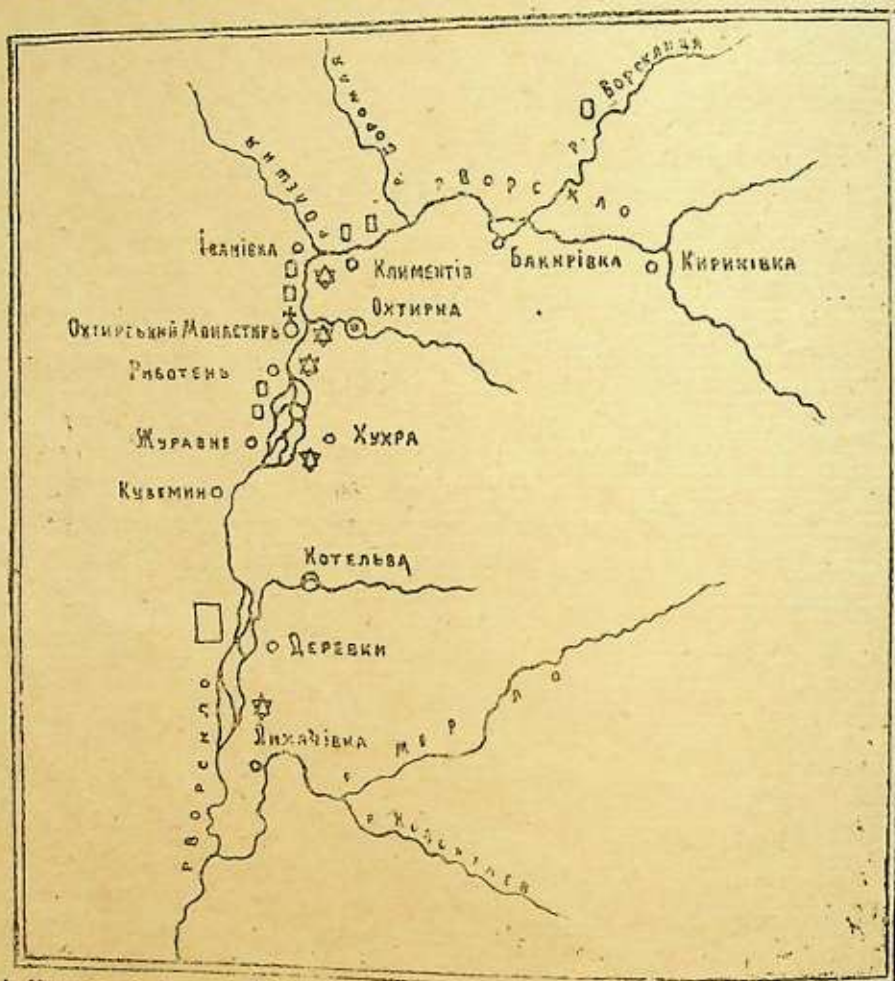
¹⁰ Одна з найбільших приток Ворскла, що розмежовує Охтирський і Богодухівський повіти, носить характерне назвище Мерла, а оден з рукавів Ворскла біля Котельви — Рубіжного.

¹¹ Ницахське городище (с. Ницаха), Кукуївське городище (с. Боголюбове), городище біля х. Климентови млини, городище під сл. Іванівкою, городище „Лиса Гора“, городище на місці Охтирського монастиря, городище близько х. Риботень, городище „Неміряне“ близько с. Журавне.

¹² Див. В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зыньковском уезде Полтавской губернии, в 1906 году. Исследование Бальскаго городища. Труды XIV арх. съезда в Черниговѣ, т. III стор. 93—161.

¹³ В. Данилевич. Стоянка и мастерская около сл. Хухры, Ахтырского уезда, Харьковской губ. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества, т. XVI, ст. 314.

вість за сл. Хухрою і Котельвою аж до Богодухівської Лихачівки, де в свій час (р. 1885) д. І. Заріцький одкрив найбільш багате з усіх скитських становищ на Україні¹⁴.

1. Карта побережжя р. Ворскла на Охтирщині.

☆ Неолітичні селища.

□ Городища.

Carte de rives du Vorskla dans les environs d'Okhtyrka.

Stations néolithiques.

Emplacements des villes anciennes.

Таким чином, сполучаючи крайні пункти течії ріки Ворскла на Охтирщині, а також заповнюючи той інтервал Хухра—Янків Ріг, котрий лишався недослідженим з часів археологічного з'їзду в Харківі, мої розвідки допомагають зробити деякі висновки що до неолітичної пори Ворскла на Харківщині¹⁵.

¹⁴ І. Заріцький. Древности і т. д. Харків. Сборник на 1888 г. стор. 231.

¹⁵ Крім знахідок д. Заріцького і збірки д. Педашенка (Охтирка), а також роботи пр.-доц. Данилевича про селище під Хухрою, в археологічній літературі є ще одна вказівка на дню Охтирського побережжя Ворскла: се замітка д. І. Ш-ва, передрукована з

Реєстрація дюнних селищ неолітичних має безумовне значіння. Нема чого говорити про те, що далеко не всі стації з кременним начинням можна лічити неолітичними, бо де-які з них мають певні риси кам'яно-бронзової (енеолітичної Бобринського) або залізної доби. Найвірнішою вказівкою належності селища до неоліту служать гончарні вироби, які різко відрізняються орнаментикою і випалом і не можуть бути змішаними з гончарством інших епох. Тому всі стації, знов констатовані і старіші¹⁶, які не дають сього характерного для неоліту череп'я, я не рахую неолітичними.

До неолітичної пори я відношу отсі стації: 1) біля х. Кривенки на північ од Охтирки, 2) становище близько х. Буймерівки, 3) становище за сл. Хухрою і 4) становище біля х. Хуторці, на межі Охтирського й Зіньківського повітів.

Окремо стоїть стація з мікролітичним начинням на березі р. Охтирки недалеко міста.

Кам'яно-бронзова культура поковань Донецького басейну яскраво виявлена на стації біля х. Залужани¹⁷.

Спорадичні знахідки кременного знаряддя траплялися в багатьох місцях, але ж вони не мають наукового значіння¹⁸.

Стоянка біля х. Кривенків на N W од хутора, край самого берега ріки. Оскільки можливо судити по тих малих здобутках, котрі я маю,—се селище одно з найцікавіших на побережжі. Становища в звичайному розумінні слова, як культурної верстви, що виступила з під піскового покрову, тут немає. Древнє селище ще заховано під дерном. Його відкрито цілком випадково

Кривенки.

Харьк. Губ. Вѣдомостей в Трудах Харьк. Предв. Комитета по влаштуванню XII арх. з'їзду (стор. 83). Правда, подання д. І. Ш-ва зроблено вже надто в загальних словах, аби можна було здобути в ньому якісь конкретні дані, і тому на археологічній мапі Харківщини проф. Багалія в указаному інтервалі Кириківка—Хухра ми не знаходимо жодного знаку. Втім, автор замітки мав рацію говорити про всю площу пісків лівобережжя, бо справді воно поспіль вкрите забутками однієї епохи, кращою характеристикою котрої є тригранна бронзова стрілка скитського взірця.

¹⁶ Се стосується, між иншим, і до селища, описаного прив.-доц. Данилевичем. Стоянка-мастерская около сл. Хухры.

¹⁷ Характерні орнаменти плетінням в кілька ниток, покладені фестонами (Городцов) форма посуду, констатовані на Залужанському селищі, одкидають всяку можливість помилки. Див. Музей древн. и изящн. искусства при Харьк. Унив. Коллекції М. Рудинського. Між иншим, Залужани не дали жодного натяку на металі.

¹⁸ Всі знахідки, здобуті моїми екскурсіями, крім начиння з кременя з Хухрянської стації, передано мною до Музею Харьк. Університету.

прориттям канави-межі, при чому у витягнутій землі і знайдено ті кілька-десять річей, що складають увесь матеріал¹⁹.

Кремінь. Серед виробів з кременю заслуговують на увагу лише велика скребачка (grattoir), неправильної і далеко не майстерної форми, густо підправлена з трьох боків, і товста продовгувата скребачка. Решта—типові уламки ножових скалок (lames).

Гончарні вироби. За те особливий інтерес мають череп'я посуду, вкриті найстарішими типами орнаменту, іноді влучно скомпанованими в узорі. Всі елементи узорів на черепках Кривенківської стації належать до орнаментів печатних і вибитих²⁰.

Найбільш улюбленим типом орнаменту в неолітичну добу є орнамент ямками, але ж далеко не завше їх роблено першою, що впала до рук, шпичкою чи стеблиною. Кривенківська стація дає кілька взірців орнаменту спеціально добраним інструментом (обточена шпичка або крилове перо великої птиці).

Крім орнаменту ямками, Кривенки дають такі типи вибивання: псевдо-нігтевий, куточки, відтиски скойки спіральної²¹ і дрібно-зубчастий.

Серед печатних—вузлики і сліди якоїсь тканини чи стеблини. Рисунок дуже нерозбірний аби можна було встановити рід печатання, але ж се не є вигладжування, таке характерне в старі епохи.

По всьому, посуд був вкривався поспіль одним яким-небудь типом орнаменту (переважно яковим), але ж на чотирьох черепках знати узори, при чому елементи їх добірано з великим смаком і вмілістю. Узори йшли, по всьому, стьошками паралельно вінцеві. Головну роль в їх грали улюблені типи ямок, тоді як більш рідкі типи слугували для того, аби уникнути одноманітності рисунка.

1. Ямки і відбитки скойки спіральної,
2. Ямки і відбитки зубчастого штампу,
3. Широкі відкриті ямки, що йдуть паралельно вінцеві і вузькі глибокі—скісними рядами²²,
4. Куточки і відбитки якоїсь тканини.

Глина. Посуд ліплено з натуральної глини. Грубість череп'я не однакова і навіть в однім різниться. Найбільша 0,7 см., найменша 0,4—0,6 см. Череп'я майже не випалене.

¹⁹ Одвідуючи стацію кілька разів, я не наважувався на переведення розкопки, поперше, тому, що при відсутності відповідних заобів, се було би псуванням стації, по-друге, тому, що знайдені речі не дають ніяких вказівок, що до напрямку й загальних контурів селища.

²⁰ Не погоджуючись в цілому з висновками д. В. Городцова, що до хронології типів орнаменту, вживаю його термінологію, як, безперечно, наповнішу і дуже старанно складену. Див. В. Городцов. Русская историческая керамика. Труды XI с'їзда, т. I стор. 577—673.

²¹ Дуже цікавий і дуже рідкий тип орнаменту. Порівн. Труды XI с'їзда, т. I, табл. XII, 9. Див. Музей из. иск. и др. Харьк. Унив. Колекції М. Рудинського.—„Кривенки“.

²² Незвичайно подібний, ніби то з одної посудини, до знайденого д. В. Городцовим Р. Донця на Харківщині. Порівн. Труды XII арх. с'їзда, т. I, табл. XVII № 2.

Становище біля х. Буймерівки дало самий різноманітний матеріал—од яскраво виступаючого неоліту і до епохи кочев'я. Безперечно, се є найбагатше становище з усіх поворсклових стацій. На жаль, воно найбільше потерпіло од часу.

Становище займало, по всьому, величезну просторінь; крім центрального пункту, близько Буймерівських млинів, де була майстерня кремінного знаряддя, в багатьох місцях узбіч виступають неолітичні забутки тієї ж культури.

Неолітична доба залишила чимале число крем'яних виробів і череп'я.

Креміль. Взагалі, кам'яна індустрія Буймерівської стації визначається, як і всі інші ворсклові селища неолітичні, невеликими розмірами кам'яного начиння. З цілих *lames*'ів (ножових скалок) найбільші мають 4:0,8 і 4,5:1 *stm.* Де-які уламки, широкі й грубі, свідчать про те, що траплялися і більш довгі та широкі, але ж вони не являються типовими для культури. Уламків *lames*'ів я підняв на стації по-над 100. Всі вони двохспадові, часто підправлені дрібними ударами по краю.

Скребачки (*grattoirs*)—круглі, еліпсові, в формі сектора (1), підокруглені, майже трьохкутні, з уламків скалок і т. п., числом біля 60, так само визначаються своїми малими розмірами. Найбільший—2,8:1,0; найменші—1,7:1,4 і 1,8:1,2 *stm.*

Сю, так звану, дрібно-кам'яну індустрію найкраще характеризують два мініатюрні *lames*'и, з котрих оден має вширш лише 0,47 *stm.* і при тому дуже штучно підправлений з одного боку найдрібнішими ударами.

Далі йдуть вістря (біля 20) різних кольорів кременю і різної grubини. Одно з таких вістрів ціле—5,7:1,3:0,5.

Взагалі, що доторкається виробів з кременю, то вони надто типові для того, щоб над ними довго спинятися. А в тім і серед їх є речі безумовно варті уваги. В першу чергу треба назвати великий *grattoir* з сірого кременю, найдревнішого візця²³, потім чудесне вістря з білого кременю, штучно загострене ударами в 2-міліметрове шило (довж.—3,4 *stm.*) і особливо, так звані, *silex taillés aux contours géométriques* (9)—в формі трапеції (підправлено три краї), трьохкутника (підправлено два краї) і сегмента (підправлено по дузі). Два серед їх, в формі витягнутої трапеції, різко виділяються своїми незвичайними для *silex* великими розмірами (гострий край 3 і 2 *stm.*, по середині 1,5 *stm.*, вузький край 0,7 і 0,6. Уздовж—3,6 *stm.* і 3,65 *stm.*). По всьому, вони вкладалися в дутчасту кістку і слугували, як різці.

Крім цих знаряддів і наконешників до стріл (до 20 штук, здебільшого трьохкутні без ніжки), треба назвати *perforateur* (свердел) або долітце з мутно-жовтого кременю і пилку з продовгуватого уламку кременю, широкий

²³) Порівн. гр. А. Уваров. Археологія Росії. Каменний період. т. II, табл. 43.

і тонкий край якої має п'ять зубців, старанно оброблених найдрібнішими ударами.

Кремениця. Особливістю Буймерівської стації, як і слідуючої за нею Хухрянської, що виділяє їх взагалі з-поміж десятків інших неолітичних селищ, являються знаряддя з, так званої, кремениці (кремнистаго песчаника), місцевого матеріалу, котрий брали з правого берега р. Ворскла під теперішнім с. Журавним. Вони яскраво підкреслюють помилковість погляду деяких дослідників, котрі думають, що кремениця і піскові, дякуючи своїм якостям, не піддавалися тій обробці, яку знати на виробках з кременю, і тому рахували за кам'яне неолітичне начиння грубо оброблені кусні сього каменю²⁴.

Ворскло дає незвичайно штучно оброблені взірці виробів з кремениці. На Буймерівській стації піднято мною:

- 1) Три чудово відщеплені *lamès*'и (4,2 : 1,2; 3,2 : 1,2 і 4 : 1 *cm*).
- 2) Троє наконешників до стріл в формі трьохкутників з виїмкою (1,5 : 1,5; 1,5 : 1,5; 1,5 : 1,1 *cm*).
- 3) Скребачки з кремениці в формі французького D (найбільш характерні для неоліту). Бік з *bulbe de percussion* необбитий, дуже зручний для держання; другий край—дрібно підправлений ударами. Розміри 2,9 : 2,5; 2,8 : 2,3; 2,2 : 1,9.

Глиняні вироби. Неолітичне череп'я Буймерівської стації поспіль вкрите ямковим орнаментом, покладеним правильними рядами. Де-які черепки вкриті узорами. Загальне враження від орнаментативної посуду не на користь стації—вона значно бідніша за Кривенківську. Узори такі: 1) стьожки круглих ямок (вибитих густо) і відтиски зубчастого штампу 2) Варіант. Глибокі одириті ямки (вибиті зрідка) і стьожки зубчастого штампу, поставленого навкоси.

Вінця орнаментовано. Одно ямками, друге дуже оригінально—притискуванням зубчастого штампу по черзі до верхнього і спіднього боків; таким чином, вінце (коли дивитися на нього зверху) уявляє з себе зігзаг.

В середині посуд вигладжувався, типово для неоліту, або ж зубчастим штампом або ж соломкою.

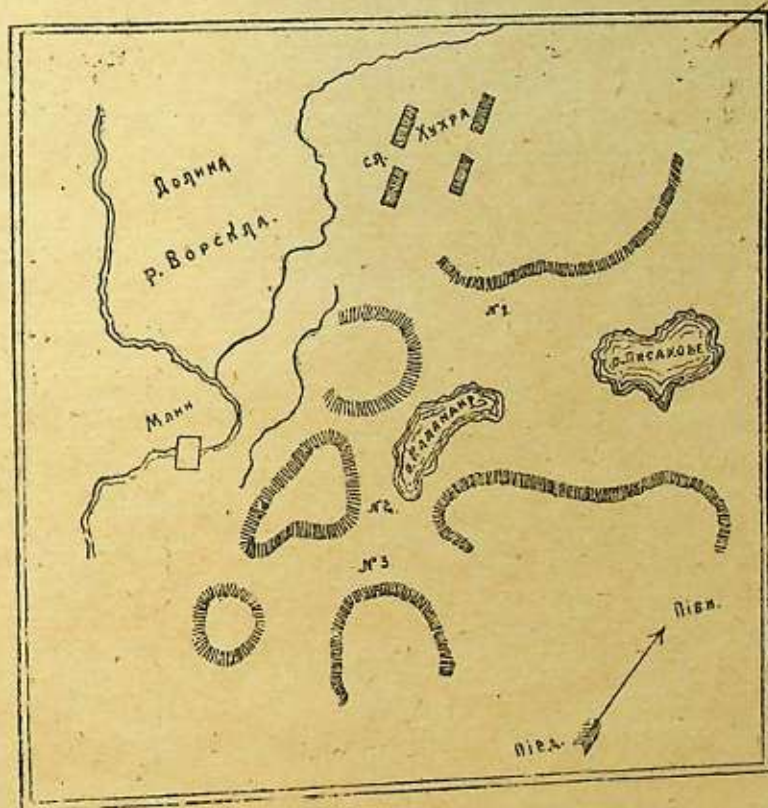
Неолітичне селище за сл. Хухрою, уступаючи Буймерівській стації, що до кількості знахідок, безумовно повинно зайняти перше місце серед інших Ворсклових стацій своєю виразністю, своїм цілком неолітичним характером²⁵.

²⁴ Порівн. В. Данилевич. Раскопки курганов у с. Буд и х. Березовки. Труды XII арх. съезда в Харьковѣ, т. I, стор. 421—423. Каталог выставки XIV арх. съезда в Черниговѣ. Коллекція А. С. Федоровскаго.

²⁵ Стація за сл. Хухрою не є тим становищем, що його було відкрито д. Виноградовим і описано прив.-доц. В. Данилевичем. Це селище лежить на березі р. Хухри, в той час як констатована мною стація знаходиться в протилежному кутку за слободою на березі долини ріки Ворскла.

Хухрянська стація лежить на горбах досить високого в цьому місці лівого берега ріки Ворскла, спускаючися до двох озерець—Лисакове і Каландир, котрі являються остатками одного з тих великих колись озер, що ними так багаті дюни околиць сл. Хухри.

Просторинь селища уявляє з себе ряд високих піскових горбів, що спадисто спускаються до озер. На їх поверхні треба вказати три пункти, цікаві з археологічного боку.

2. Плєн стації під сл. Хухрою.
 № 1. Місце знахідок череп'я й начиння.
 № 2. Купи випаленої глини.
 № 3. Майстерня виробів з кремєниці.

Plan de la station près de Khoukhra.
 Lieu où se trouvaient les tessons et l'outillage
 Tas d'argile cuite.
 Atelier d'instruments de grès siliceux.

1. Північний бік селища—вузька витягнута полоса, що йде між горбів із заходу на північ. На ній трапляється безліч череп'я од неолітичного посуду і чимале число кам'яного начиння, цілого і в уламках, переважно наконешників до стріл.
2. Горби, що стояли в давнині над самим озером. По їх виразно виступають округлі купи дрібних грудок випаленої це-

гли, разом із череп'ям од неолітичного посуду і кремінним знаряддям. Кожна купа (їх три) в 1—1,5 mtr. в довжину; точно встановити їх форму трудно, хоча вони зберігають і досі сліди заокруглень.

Очевидно, ми маємо діло з забутками гончарських работ, бо для землянок чи тільки криш над ними, які могли мати в собі цегляну домішку—вони замалі. Розкопки не дали ніяких нових даних, бо цегла уявляє собою лише тонкий шар на піску, всього в 5—6 cm. глибини.

3. По схилі крайнього на південь горба містилася майстерня кам'яного (з кремениці) начиння, переважно стріл. Усі знаряддя з кремениці і тисячі відламків і скалок, котрі я підняв на Хухрянській стації трапилися на площі яких 7—10 кв. метрів.

Хухрянська стація дає числений матеріал кам'яного начиння і прекрасні зразки глиняних виробів.

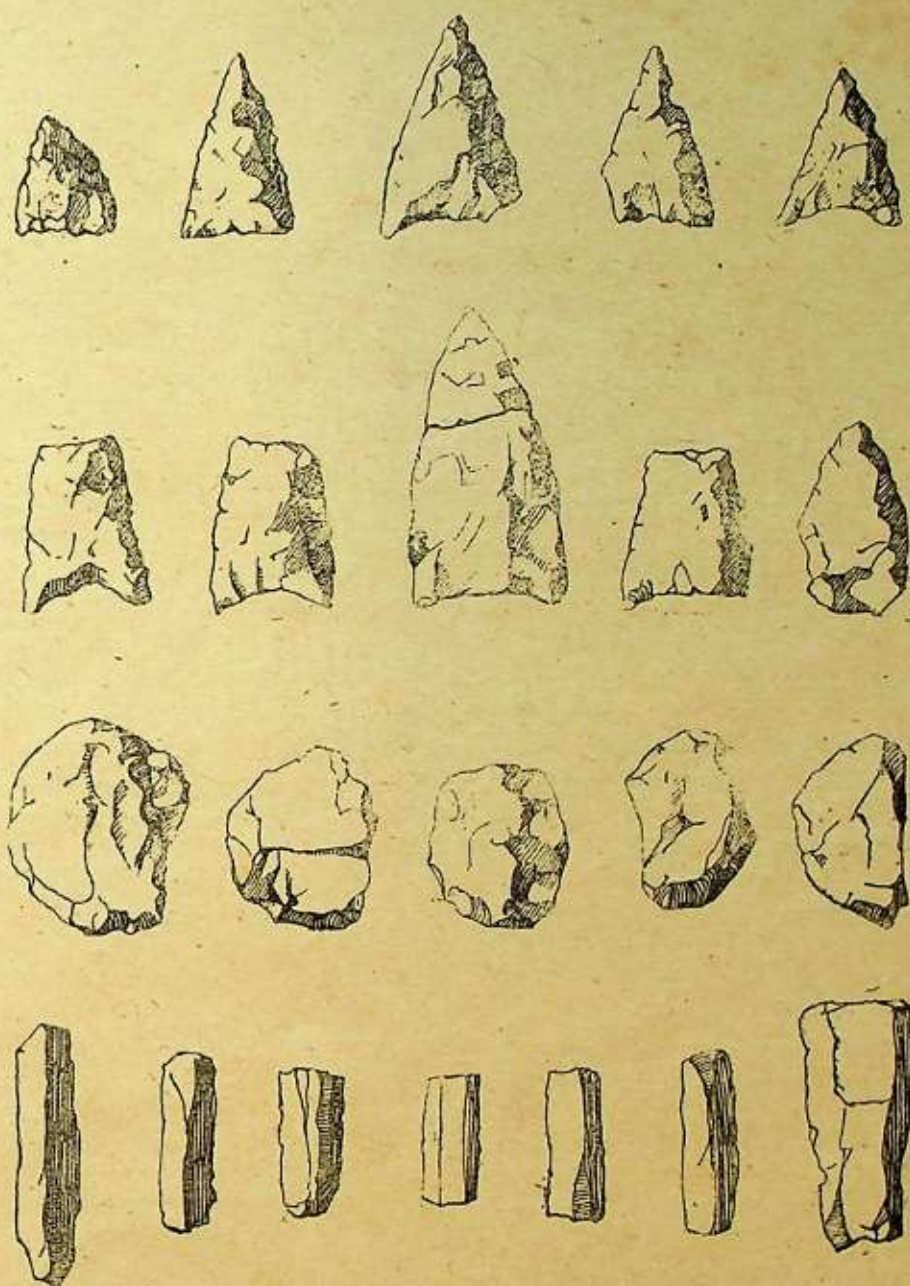
Кремінь. З кремінного начиння в першу чергу треба назвати два великі свердла (*perforateurs*)—8 : 2,5 і 7,8 : 2,8 cm. і один малий, із слідами довгої роботи, зроблений, по всьому, з нуклеуса. Заслужують на увагу—трьохкутна пила (*scie*) 2,5 : 2 і два *silex taillés aux contours géométriques* трапецевої форми—2 : 1,2 (висота) і 2,5 : 1,2 cm. Кремінні наконешники до стріл трапилися самих різноманітних форм—од трьохкутних без ніжки (20 штук), сильно витягнутих і коротких, з виїмкою і майже без неї, до ромбовидних (одна цілком правильний ромб) і листоподібної (в формі листа верби). З ніжкою піднято 15 штук.

Інші знаряддя з кременю—вістря, скребачки, ножові скалки, серед яких визначається по формі, добре оброблений ніж (5,3 : 1,3 cm.); він трохи зігнутий, ретушовано лише верхній бік.

Треба спинитися на кілька слів над прекрасною технікою кремінного начиння, характерною для Ворсклових стацій і особливо яскраво виявленою в Хухрі. Та чи інша кремінна річ оброблялася не тільки ударами чи, краще сказати, надавлюванням по краях, а оброблялася і по всій ширині своєї поверхні типовим зніманням кременю найдрібнішими скалочками. В цьому відношенні Ворсклові неолітичні селища являються типово-південними стаціями середнь-Дніпрянської неолітичної культури²⁶.

Кремениця. На стації біля Буймерівки, поруч кремінного, траплялось начиння і з кремениці, але там воно складало лише незначний відсоток виробів з кременю. Повного розвитку індустрія з кремениці досягає на стації за сл. Хухрою, де кремениця, яко місцевий матеріал, цілком замінила собою кремінь.

²⁶) Порівн. Е. Н. Мельник. Каталог виставки XI арх. с'їзда, стор. 39.

ХУХРА.—KHOUKHRA.

Вироби з кремені. *Les instruments de grès siliceux* ⁴¹.

Наконешники до стріл, скребачки, скапки. *Flèches, grattoirs et lames.*

Заслугує на увагу початий роботою наконешник мігдалевої форми (5-й в другому ряді).

По кремінних начиннях з Хухрянського селища, що їх здебільшого роблено з дуже поганого кремю, по тому, як його населення намагалося використати найменший кремінний кусничок, а також по тисячах одламків кремениці, скупчених в одному місці—можна прочитати тривожну сторінку в житті колишніх мешканців Хухри, коли їм загрожував „кремінний голод“. Привичний матеріал вийшов, новий ще не був освоєний, а разом з тим його лежали цілі гори. І от, напруженою волею людини всі перешкоди перейдено, і з її рук виходять прекрасні кам'яні начиння з кремениці, що нічим не відрізняються од кремінних.

На превеликий жаль, розроблення кремениці в с. Журавному, не дало можливості ознайомитися з тим, яким побитом той камінь добували собі первісні мешканці Хухри.

На самій стації не трапилося характерних нуклевсів і взагалі ясно визначеної послідовності оброблення, хоча серед уламків кремениці і піднято кілька куснів, котрі, безумовно, призначалися до дальшого оброблення, а один навіть з слідами розпочатої обробки в наконешник до стріли.

Серед виробів з кремениці, окрім численних *lames*'ів, треба назвати: наконешники до стріл, великі—4,4:2,2; 3,8:2,1; 3,7:1,8; 3,5:2,4 *stm.*, середні—2,9:2; 2,3:1,5 *stm.* і три найменчі—1,5:1,5; 1,5:1,3; 1,5:1,1 *stm.*: скребачки (*grattoirs*)—від 2,9:2,5 і до 2:1,8 *stm.* Окремо стоїть ебош дуже інтересного наконешника до стріли мігдалевої форми.

По техніці начиння з кремениці ні скільки не гірше кремінного.

Глиняні вироби. Посуд Хухрянської стації роблено з чистої глини без жадної домішки. На спідньому боці череп'я знати типові для епохи вигладжування. Форму посуду встановити, звичайно, трудно, але ж по деяких вказівках можна догадуватися, що здебільшого це були горщики, зрізка трохи опуклі з боків, з рівними невідігненими вінцями. По декількох черепках можна з певністю говорити про те, що вони мали *кругле дно*. Посуд поспіль вкривався орнаментом, переважно, вибиваних типів (тільки на трьох знати печатні типи). Вінце орнаментовано притискуванням штампу по черзі до зверхнього і спіднього боків посудини (на одному черепкові як і в Буймерівських черепках,—відтиски зубчастим штампом). Орнамент обов'язково йде паралельно вінцеві, стьожками.

Печатні орнаменти:

1. Стьожки відтисків грубого плетіння (з лика).
2. Переаитий мотуз (стьожка ялинкою).

Вибиті типи:

1. Ямки. Їх роблено часто старанно вибраною шпичкою в такий спосіб, що ямки йшли правильними рядами навкоси і вкривали посудину ніби то сіткою орнаменту. Ямки були: круглі різних типів (більш, як 13 різних зразків) ромбовидні (двох зразків).

2. Куточки (трьох типів).

3. Напівмісяці (краєм стебла рослини; не так званий псевдо-нігтевий).

4. Зубчастий штамп. Гребінь на 5, 6 і 11 зубців.

5. Псевдонігтевий (три зразки).

Узори.

Орнаментуючи посуд одним яким небудь типом, мешканці Хухрянської стації накладали його так, щоби лишалося вражіння *сітки орнаменту*. Але ж іноді один який-небудь тип орнаменту варьювався для надання різноманітності в рисункові. Напр., ямковий орнамент: відкриті продовгуваті ямки йдуть паралельно вінцеві скісними рядами в 60° ; через сім—вісім стьожок йде стьожка тих самих ямок в два ряди, але ж поставлених з нахилом в 40° .

2-ий взірець. Між одноманітними рядами глибоких круглих ямок лишаються пояски порожнього місця.

3-ій взірець. Неправильні продовгуваті ямки. Де-кілька рядків ямок поставлених паралельно вінцеві; далі йде стьожка в два-три ряди ямок, поставлених, що до вінця, перпендикулярно.

Іноді узор komponувався ще простіше—дужчим або слабшим притискуванням орнаментуючої речі. Скажемо, п'ять рядів глибоких вузьких ямок, далі смужка поверховних відтисків того ж таки штампу. Але, загалом беручи, узори двома типами орнаменту рідкі.

Варті уваги отсі узори:

1. Відтиски перевитого мотуза й широкі ямки.
2. Гребінчастий штамп (зігнутий, на 11 зубців) і кілька рядів напівмісяців.
3. Стьожки вузьких поверховних ямок (в один ряд) і куточки (5 рядів).
4. Ямки і горбовини од ямок, що їх роблено зі спіднього боку (5 різних зразків).
5. Псевдонігтевий (1 ряд) і 5—6 рядів відкритих ямок.

Хуторцівська стація на межі Охтирського і Зіньківського повіту заслуговує на увагу лише своїми гончарними виробами. Кремінне начиння трапляється зрідка і належить до самих звичайних форм.

Череп'я мають інтерес. Вони мало випалені, поспіль вкриті орнаментом. Вінця прості, невідігнуті. Зі споду типове вигладжування. Прикрашено їх, переважно, вибитими типами орнаменту (ямками). Серед печатних заслуговує на увагу лише перевитий мотуз (узор ялинкою).

Звичайно ямковий орнамент накладався або стьожками паралельно вінцеві або ж скісними рядами (нахил в $40-45^\circ$) з тим наміром, щоби вкрити посудину ніби сіткою ямок. Але ж типовим для Хуторців способом орнаментатії є такий: ямковий орнамент йде паралельно вінцеві, але ж раз-щоб ямки таких розірваних низок орнаменту приходилася під місцями, не заповненими в попередньому ряді (4 різних зразки).

Цілком окремо від вищенаведених стоїть стація мікролі-Охтирська тичної індустрії, відкрита мною в році 1916 під Охтиркою (в

двох верстах од неї на захід) на високих дюнах річки Охтирки, притоки Ворскла.

Просторинь, що її займає стація, дуже невелика, всього яких 70—75 кв. сажнів. Стація дала багатий матеріал кремінного начиння, незвичайно характерного для неоліту, його ранньої пори. Коли Буймерівка і Хухрянська стації визначаються малими розмірами виробів з каменю, то стація під Охтиркою є представницею правдивого мікроліту. Справді-дрібні начиння з-під Буймерівки трапилися в двох-трьох зразках. Охтирська стація зовсім не знає більших знаряддів і дає виключно найдрібніші.

Розміри їх такі.

Найбільші скалочки (*lames*), котрих зібрано по над 120 штук, мають 2,5 : 0,6; 2,3 : 0,4 *stm.* Звичайний розмір їх—2,2 : 0,4; 2,2 : 0,3 *stm.* Типові скребачки (*grattoirs*)—їх знайдено біля 35 штук—в середньому мають 1,4 : 0,9 *stm.*; найменчі—0,9 : 0,7 і 0,9 : 0,4 *stm.*

Проколки-шила (*perçoirs*) типових форм мають 1,6 : 0,8; 1,9 : 0,8; 1,9 : 0,7 *stm.* Нуклеуси—2,4 : 1,3 : 1,0; 2,0 : 1,2 : 0,9; 1,4 : 1,2 : 0,6 *stm.* Нарешті, мініатюрні *lames à bords abattus*—2,6 : 0,6; 2,3 : 0,4; 2,2 : 0,3 і 1,9 : 0,4 *stm.* і два *silex taillés aux contours géométriques*—1,4 : 1,9 і 1,0 : 1,05 *stm.*

Silex, *lames* і *perçoirs* говорять про інтересну культуру, котра, на перший погляд, ніби то не зовсім синхронічна іншим стаціям і по формах своїх виробів нагадує, так звану, Тарденуазську. Варто уваги, що поруч кремінного начиння стація дає прекрасні *lames* з кремениці і, між іншим, один оббитий по краю.

3. Тарденуазська індустрія зі стації під Охтиркою (в натуральні величини).

Industrie tardenoisienne de la station près d'Okhtyrka (grandeur naturelle).

Perçoirs і *lames à bords abattus*.

Одже, підводячи підсумки описові стацій неолітичних з лі- Підсумки.
вобережжя Ворскла на Охтирщині, мусимо сказати, що, не дивлячися на порівнюючи бідний (що до кількості) матеріал, селища дають досить яскраву картину неолітичної доби Ворскла. Надходячи по техніці до широко-розвиненої, хоча й мало ще простудійованої неолітичної культури середнього Дніпра, вони мають в собі і де-які риси місцевого характеру, що виявився в утворенні майстерні начиння з кремениці, правда лише для

місцевих потреб²⁷. В культурі Ворсклових стацій одним з найцікавіших явищ треба відмітити ліплення круглодонного посуду, багато й ретельно орнаментованого.

Залишивши в стороні стацію під Охтиркою, яка потребує більш глибоких студій, треба сказати, що з по-межи інших старішою, мабуть, являється стація біля х. Кривенків, котра дала старезні типи орнаменту.

М. Рудинський.

²⁷) Виготоване, безумовно, на Хухрянській стації, начиння з кремениці трапляється лише під Буймерівкою (наконсшники до стріл), на північ од Хухри і біля Лихачівки Богодух. повіту. Поріан. І. Заріцький. Op. cit.

Les stations néolithiques sur le rivage gauche du Worsklo.

(District d'Okhtyrka, gouv. de Kharciv).

Les recherches archéologiques, faites par l'auteur en 1908—10 par les rivages du Worsklo, dans le district d'Okhtyrka, avaient pour but de compléter l'intervalle entre les points extrêmes du courant de la rivière dans les limites du district, que resta inexaminé depuis le XII Congrès archéologique, qui eut lieu à Kharciv en 1902.

Les restes de plusieurs époques sont constatés sur le rivage gauche: 1) culture néolithique, 2) culture énéolithique (type d'enterrements du Donetz découverts par M. Gorodtsov dans le district d'Osúm, gouv. de Kharciv), 3) culture scytho-sarmate.

Les stations néolithiques sont constatées dans les points suivants: 1) près du v. Kryvenky, au nord d'Okhtyrka; 2) près du v. Bouimériuka; 3) au delà de Khoukhra; 4) près du v. Khoutorzi, sur la frontière des districts d'Okhtyrka ex de Zinkiv (gouv. de Poltava).

La culture néolithique est énoncée de la manière la plus claire dans la station près de Khoukhra.

Trois points intéressants sont à remarquer sur le territoire de cette station: 1) le bord de la station du nord, couvert par les restes de l'époque néolithique, avec une quantité de tessons de la poterie et de produits de silex; 2) des tas d'argile peu cuite, qui sont évidemment, tout ensemble avec les tessons et les produits de silex,—les restes des foyers pour la calcination de la poterie; 3) atelier des produits d'une sorte de la pierre locale, la dite „kremenitzia“, qu'on procurait sur le rivage droit de la rivière, visavi de Khoukhra (dans le v. Jourawné).

Les signes particuliers de la culture néolithique du Worsklo sont: 1) dans les produits de pierre:—a) leur technique, extrêmement haute, qui se manifeste dans la rétouche soigneuse non seulement des bords, mais aussi de toute la surface de l'outillage, (ce qui est bien typique pour toute la culture néolithique du Dniro moyen); b) la petite grandeur des instruments. (Les plus grandes lames ont 4,5 : 1 stm. 4,10 : 0,85 stm.; les plus grands grattoirs—2,8 : 1,9; scie—2,5 : 2; silex taillés aux contours géométriques—2 : 1,9 et 2,5 : 1,2). 2) Dans les produits ceramiques l'attention est attirée: a) par les fonds ronds de la poterie (Khoukhra), b) par l'ornement, parmi les éléments duquel se trouvent les types très anciens, comme par exemple les empreintes de la coquille spiralée (Kryvenky).

Parmi les objets, trouvés dans les stations constatées, les plus intéressants sont les instruments de „kremenitzia“, qui ne se diffèrent aucunement des instruments de silex.

Sur les rivages gauches du Dniro ils sont peut-être uniques dans son genre. Le manque de silex produisit ici l'utilisation du matériel local, ce qui donna les résultats éclatants. (voir tableau 2).

Tout à part reste la station bien intéressante près d'Okhtyrka (constatée en 1916), avec une technique spéciale, qui l'approche de la culture, dite Tardenoisienne. Les plus petits instruments de silex,—perçoirs et lames à bords abattus et silexs taillés aux contours géométriques, la placent hors de toutes autres stations (voir fig. 3). La grandeur des instruments de silex: lames— $2,2:0,3$; grattoirs $0,9:0,7$ et $0,9:0,4$; perçoirs $1,2:0,8$ et $1,6:0,8$, les plus grands nucleus— $2,4:1,3:1$; lames à bords abattus—de $2,6:0,6$ à $1,9:0,4$; silex taillés aux contours géométriques $1,4:1,2$ et $1:1,05$ sm.

M. Roudinsky.

Незакінчена праця.

■ Надзвичайно цікава праця була розпочата і, на жаль, не закінчена покійним Петром Михайловичем Шепченком, що вмер 1917 року, дуже молодим чоловіком, не доживши навіть до 30 літ.

На превеликий жаль, ми зараз не маємо відповідного матеріалу, щоб зложити некролог покійного. Тому, відкладаючи той некролог до іншого часу, ми хочемо зараз подати відомості про ту, високого наукового інтересу, працю, яку розпочав покійний Петро Михайлович, в надії, що знайдуться люде, які нею зацікавляться і може приложать рук до її продовження. Ця праця торкалася вивчення і розслідування території Полтавщини і організації збирання певного рода матеріалів через статистиків.

Ініціатива його в спеціальному напрямку розслідування і практичного переведення через земських статистиків історичних задач цікава не стільки своєю новиною, бо такими засобами користувалися не раз і інші дослідувачі, скільки тею формою процесу організації, яка давала добрі наслідки й яка полягала в з'ясованню серед статистиків самого завдання й способів виконання, переконуючи, а не нав'язуючи працю, знайомлючи їх в лекціях, з метою і т. п.

Ближче завдання, яке він хотів виконати, се знайти на території України, а зокрема на Полтавщині назви місцевостей і різних урочиськ, які

вказували б на їхнє походження від найдавніших часів. Для сього він вважав потрібним зібрати усі назви урочиськ, які суть по селах, не пропускаючи жадного з них і разом з цим прізвища офіційні усіх селян сільських громад, а також відомості про походження, або про приїзд з іншого краю в тім випадку, коли прізвище звертає на себе увагу чужоземністю корня, або якою небудь іншою особливістю.

Він перевів цілком цю роботу по Переяславському та Миргородському повіті й одержав дуже цікаві результати. Багато назв часом цілком чужих, які тхнуть глибокою старовиною й майбуть, східнім походженням, дають силу нежданного матеріалу. Багато такого, що переносить нас просто в князівську добу, або й в попередню.

На жаль він помер, не передавши до музею своєї праці, й у нас є тільки невеличка частина його списків прізвищ.

Було б дуже важно дістати цілу його працю, коли вона у кого не буде, для перегляду, обробки та дальнішого розслідування. Тут повинно знайтися багато матеріалу для істориків колонізації Полтавщини, для фіольогичних спостережень і т. п.

Ми звертаємося до родичів його з проханням передати нам до друку його замітки, а до всіх, хто б це міг, продовжити його незакінчену працю.

Діяльність Музеїв.

■ *Полтавський Земський археологічний музей*¹⁾. Сей музей утворився з Лубенського музею п. Е. Скаржинської переданого Полтавському Губернському Земству. До 1912 року сей музей був тільки відділом Полт. Зем. Природничого музею, і нароховував по каталогу 1270 номерів. До нього були ще прилучені даровані П. П. Бобровським, Єгипетський відділ і різні етнографічні збірки, вивезені з різних далеких країн. З 1912 року сей відділ природничого музею було реформовано і запрошено окремого завідуючого сим відділом. Тоді відділ став окремим музеєм, який мав відділи: Археологічний, Міжнародний і Панський і почав поповнюватися не тільки різними дарами, а також, предметами, добутиими з власних систематичних розкопок завідуючого, ведених на спеціальні, асигновані земством сумми. Тепер по Археологічному Відділу рахується по каталогу 3261 номер, з кількістю предметів значно більшою. Окрім того є багато збірок, як напр. марки, штепелі і печатки, які ще некаталогізовано, завдяки тому, що останні 3 роки життя музею почало розвиватися більше в сторону охорони пам'яток і набуття інших предметів, в зв'язку з сучасними подіями.

Розкопки велися такі.

В 1912 році. Розкопано урочище „Мечет“ в селі Кишенці Кобеляк. повіту. Там найдено рештки руїн від двох татарських тюрбе (похоронні каплички з могилами в середині). Номери предметів там найдених по каталогу Музею йдуть від (1383—1579).

Зроблено розвідку на Кабакових хуторах біля Орлика, найдено предм. (по кат. ном. 2495—2505). Зроблено розкопки в Луб. п. біля хут. Олександрівки (на землі В. Шемета) розкопано 7 могил, і у Мгарським монастирі 5) могил).

1913 року. Розкопки в маю з 6—15 велися в Карлівці Конст. пов., але тільки розвідочні. Найдено скитський могильник, але дуже пограбований. З 20 мая розкопки велися в Переяславським повіті біля м. Великого Круполя на кошти пом. В. Н. Бутовича. Тут було найдено пам'ятки кількох культур. В самім Круполі валом обнесений городок князівської доби, але з руїнами пізнішої цегельні. Між Круполем і Пилипичами 5 могилок князівської доби. Між Круполем і Лукашівкою могили скитської доби (ном. кат. 1836—1939) і 2 могили доскитської доби. На полудень від Лукашівки найдено точки (глиняні) так званої Трипільської (або Української неолітичної) культури (див. ном. кат. 2574—2640). Біля села Великої Березянки, зроблено розкопку скитського могильника нажалі дуже пограбованого.

У вересні розкопано могилу енеолітичної доби біля Переяслава (ном. кат. 1934—1946).

Біля села Ліпляви Золотонош. пов. розкопано частину могильника (50 могил) князівської доби при бл. X віку. (див. н. кат. 1947—2060).

1914 року. З весни закінчено було розкопки в Ліплявому, і розкопано могильника на Ламаному хуторі

¹⁾ Ми подаємо тут досить докладний опис діяльності музеїв тому, що до сього часу справоздання про діяльність їх друкувалося тільки в земських ревізійних отчотах, мало відомих ширшій публіці, і навіть неприступних для неї. Тому про діяльність Полтавських Земських Музеїв нікому нічого не відомо, навіть самим Полтавцями.

біля Гелмязова Зол. пов. Там найдено також похорони князівської доби.

В м. Переяславі розкопано могильник за тюрмою, який складався мабуть більше ніж з п'ятисот могил. Похорон в могилах був князівської доби. Розкопано було 150 могил, між іншим знайдено монету Брунона Мерцбургського в ідній могилі. (ном. кат. 2060—2461).

Біля с. Гонців Лубен. пов. розкопано могильник під назвою „Дрібні могилки“, виявлено тип похорону бганий (корчений). ном. кат. 2400—2405.

Між Гонцями та Духовою розкопано місце, де раніше Кіріаковим було найдено палеолітичне селище. Див. статтю стор. 65 і забрано до музею багато кремінного і костяного начиння (див. ном. кат. 2719—2934).

1915 року. Були продовжені розкопки в с. Гонцях палеолітичного селища. Було найдено багато нового матеріалу, який описано у відповідній статті. (див. стор. 65). Пізніше в кінці літа було розкопано могили біля с. Софіївки Переясл. пов. типу скитського. (Предмети під ном. к. 2540—2585).

Зроблено розкопки під с. Пилипичами (речі за ном. 2536—2573 скитського характеру). Під селом Лукашівкою було перещупано спеціальними шупами до 100 десятин землі, щоб найти ще точки Трипільської культури. Знайдено невеличкі румовища якихсь будов, рештки глиняної обмазки неолітичної доби, і купи кісток баранячих і бичачих. Зроблено розкопки в селі Устимівці Кременчугського пов. Речі залізного віку (ном. кат. 3103) і в тому ж повіті робилися розвідки в с. с. Потоках і Горішніх Плавнях.

1916 року. Продовжено розкопки в с. Гонцях палеолітичного селища.

Розкопано кільканедцять могилок в могильнику князівської доби в селі Липовому Роменського пов. і знято фотографії з городища княз. доби в с. Ведмежому того самого повіту (ном. кат. 3071—3102).

В 1917 році розкопки велися в околицях м. Городища Лохвиц. пов. в маєтку п. Горвица. Розкопано 2 скитські могильники (ном. могил 343—358) і один могильник князівської доби в парку.

Тоді ж музей одержав в дар від п. Горвиців велику колекцію річей скитської доби, добути з його розкопок 1912 р. (ном. кат. 3131—3216 і 3247—3261).

Року 1919 зроблено нівеліровку палеолітичного селища в Гонцях для вияснення верствоописних (стратиграфічних) питань; та деякі розвідки вздовж цілого берега Удаю від с. Духової аж по за Гонці.

Треба підкреслити також, що Археологічний Відділ Музею в значній мірі поповнювався також речами дарованими, як помянутим уже п. Горвицом, так і іншими особами між якими особливо цікавий був дар добр. Курилка з під г. Переяслава, який дав горшки і оздобу, Льятенської культури які лежали біля костяка, випадково натрапленого ним під час копання ями. (Ном. кат. 1299—1322). Також дар інспектора Золот. Гімназії Миртовського—уламки браслета і інші.

При Арх. Музею існує також Єгипетський та Грекоримський підвідділ, який складається з дарованих полковником П. П. Бобровським колекцій єгипетських старовинних (215 предм.), і грекоримських (41 предм.), і нумізматичні колекції (до 4000 пр.).

■ Міжнародний відділ імені П. П. Бобровського. (Власне кажучи

чужоземно-етнографічний) складається з 2777 предметів, пожертвованих П. П. Бобровським, біля 800, пожертвованих Є. Скаржинською, і до 150 іншими особами, а усього в ній 3712 предм. В сім відділі суть колекції: Китайські (513 пр.), Японські (220 пр.), Сучасного Єгипта (244 пр.), Судана і Нубії (152 пр.), Індії (151 пр.), Середньої Азії (151 пр.), Туреччини (284 пр.), Персії (231 пр.), Кавказькі (273 пр.), Кримські (227 пр.), Бурятські і Приарктичних народів Азії (110 пр.), Великоруські (біля 200 пр.) і Естонські (63 пр.). Окрім того по скільки предметів западно-європейських народів.

■ **Панський відділ.** В ній зібрані речі панського побуту на Полтавщині; картини, фарфори, меблі, всяке начиння і т. п. Усього 544 предмети. Окрім того поступила від комітету охорони пам'яток стар. і мистецтва досить значна кількість в останні часи і ще поступає, але ще не скаталогізованих остаточно предметів з панських садиб і т. п.

Треба сказати, що помешкання музею зовсім випадкове, і не пристосоване до завдань музею. Перед війною земство почало складати гроші для будівництва нового будинку, умісне для музею пристосованого, і збрало уже 150000 рублів для цієї мети, але війна перешкодила, і археологічний музей мабуть ще не скоро вийде з земського будинку.

Персональ музею, археологічного: Завідуючий

В. М. Щербаківський, з 1912 року.
Помішник завідуючого

П. Ф. Мельників, з 1918 року.

■ **Етнографічний музей.** В основу цього музею лягли колекції річей, зібраних у Полтавщині, як зразки для розвою кустарних промислів, яким

земство хотіло допомогти. До них потім було додано речі аналогічні з пожертвованого п. Скаржинською, Лубенського Музею і потім систематично поповнялося його щорічними екскурсіями завідуючого по Полтавщині. Тепер він не уступить по числу предметів і якості їх ні Катеринославському ні Київському музеям. В році 1915 до цього музею було передано „Епархіальное Древнехранилище“, яке раніше містилося в архієрейським домі.

Сей музей міститься нині в просвітнім будинку імені Гоголя, над городською бібліотекою. Він має такі відділи:

Етнографічний, історичний і церковний, разом (до 9000 предм.) В першому зберігаються речі селянського побуту, як старовинні так і сучасні: вози і мажі, оздоблені різьбою, моделі хат, хатні оздоби, посуд, начиння, писанки, одежа, вишивки, коври і килими, і т. п.

В другому відділі суть речі з побуту української козацької старшини, XVI і XVII віків: Одежа, зброя, портрети і т. п.

В церковнім відділі зібрано речі церковні, начиння церковне, ризи, підризники, парча, і т. и. на престольні оздоби і т. и.

Персональ музею етнографічного: Завідуючий музеєм

К. В. Мощенко, з 1906 року.

Діловод—Андрієвська.

■ **Образова Галерія.** Її було відчинено Губкомисом 27/4 1919 р. Вона склалася з Колекцій вивезених з маєтків кн. Кочубея і Репніна, і подарованої городу Полтаві Колекції картин і скульптур худ. Ярошенка.

До сих трьох основних складників додали силу всяких дрібніших колекцій, врятованих по селах і в

Полтаві. В колекціях Кочубея є багато картин старих майстрів до XIX в. напр. Гварді, Тьєпольо де-яких Голандців, окрім того багато бронзи і фарфору. Колекції Рєпніна здебільшого копії. Колекція Ярошенка складається з його власних образів і де-яких шкиців інших передвижників. (Рєпін, Дубовскій, Айвазовскій, та багато всіляких інших російських художників).

З колекцій кн. Мещерської поступило до галлерії також скілька образів і між ними портрети Лямпі. (Під галлерію одведено А. Булюбаша).

■ *Центральна Наукова бібліотека.* Заснована також весною 1919 р., до неї увійшли бібліотеки уратовані як в городі Полтаві так і по селах. Вона тепер нараховує до 20000 книжок. Окрім того при ній засновано відділ бібліографічний, в яким зібрано картковий катальог усіх видатніших бібліотек г. Полтаві, в кількості до 40000 книг. Сею ж бібліотекою взято під догляд і бібліотеку бувшої дух. семінарії. Се їдна з найбільших і вартніших бібліотек у Полтаві.

Охорона памяток старовини та мистецтва.

Губкомис. Як уже помянуто в історії нашого Товариства, воно вибрало плян устрою Губерського Комітета *охорони памяток старовини, мистецтва і природи*, який був прийнятий Полтавським Губісполкомом і затвержений. Відповідно сьому пляну Комітет Охорони памяток старовини, мистецтва та природи, складається з завідуючих музеями: 1) Археологічним, 2) Етнографічним, 3) Природничим, 4) Архивами і маючими утворитися, 5) Картинного Галерією і 6) Центральною бібліотекою. Ці завідуючі складають постійну Коллегію, яка і завідує цілою справою охорони. Коллегія вибірає зпроміж себе постійного Голову, і кооптує членів спеціалістів, окрім того з правом дорадчого голосу мають входити представники Наукового Товариства, Професійної. Спілки художників, та вищих наукових інституцій.

Для виконання постанов Комітету і постійної праці по рятуванню памяток, при Комітеті повинна бути постійна Виїздна Комісія; причім Голова Комітету безпосередньо має завідувати сею Комісією, а секретарь

Комісії одночасно являється і секретарем Комітету.

Комісія складається приблизно з 15 чоловік, причім в кожний даний пункт особливо на села їде разом 3 чоловіки; природник, мистець і бібліотекар—архівіст, які мають забрати з указаної їм панської садиби усе, що вони вважають потрібним до музеїв і бібліотеки. Скорочена назва цілої організації є Губкомис.

Як тільки комітет склався і одержав кошти потрібні для функціонування свого, то він зараз же переняв на себе усю ту працю, яка раніше велася розрізнено окремими особами і завідуючими музеями. Тільки недохват підходящих виконавців для виїздної Комісії зупиняв трохи бажання рятування усіх тих памяток, які гинули в глухих селах, та небезпека виїзду в далекі пункти. Одначе багато було зроблено і особливу енергію виявили молоді місцеві сили, які працювали з ентузіазмом і посвятою. Цього як раз не можна сказати, про сили приїзжі з Петербургу, та інших великих північних пунктів, які тільки псували

справу, хоч і робили вражіння своїм зовнішнім лиском.

Праця Комітета за 1919 рік в числах виявляється так: ним було взято під догляд (на учот) 39,834 предмети, а до Музеїв і архіву взято 12,605 пр. які зберігаються тепер в архіві, музеях бібліотеці і образній галерії.

Хронологічна праця охорони і рятунку провадилася так.

Диканька. З Диканьки привезено було Першою Савітською Бригадою або 8 полком до Полтави срібло князя Кочубея в трьох скринях, приблизно пудів тридцять з лишком, яке де який час лежало в гостиниці Європейській. Це срібло було переписано членом Наукового Товариства Щербаківським 27/і 1919 р. при чім одна скриня з 87 предметів срібла залишена в Народнім банку в Полтаві, а дві зі 112 номерами срібла або 583 предм. одіслано військовою владою в Москву. В Москві, як кажуть це срібло попало під догляд Всеросійського Комітету охорони і ніби потім відослано було в Харків до Всеукраїнського Коітету Охорони, чи до Харьк. Народнього Банку, але доля того срібла невідома. А та скриня, що була залишена в Полтавськiм Народнім банку, потім була перенесена до сейфа „Общества Взаїмного Кредіта“, а звідтіл, при евакуації Савітської влади літом 1919 р. вивезена разом з рештою сейфів до Києва і звідтіл у Москву.

Пізніше коли Савітською владою було призначено Комисара по охороні пам'яток мистецтва, в Диканьку виїхала Комісія, яка зробила огляд і опис річей в палаці князя, і взяла на показ скілька річей, з тим, щоб добути дозвіл від Влади на вивіз до Музею річей мистецтва з Диканьки.

Остаточні речі були вивезені до Полтави і уміщені у нововідкритій образній галерії тільки перед Великоднем, коли було асігновано гроши на перевозку новоутвореним Губкомисом. Тоді було перевезено багато малюнків, фарфору бронзи та інших річей цікавих з погляду мистецтва. Вивозилося кілька разів:

⁷/iv 185 картин та інших річей,

¹⁴/vi Фарфору—33 пр., Зброї—72 пр., книг мистецького змісту—58.

²¹/vi Картин 43 шт. Бронзи—67 шт. Фарфору—299, і речі з родинної каплиці: образів—25, картин—8, меблів—6 та інших річей 21.

Багато залишилося невизеного і майбутнє згоріло у Жовтні 1919 року під час спалення палацу.

Абазівка. В 20 числах січня, комисар сільській Мороз переказав у музей, що в с. Абазівці понищено речі проходящими військовими частинами в будинку поміщика Іловайського і що варто було б решту забрати до Музею. Тоді хранителі Музею Археологічного і Природничого звернулися до Губревкома і при допомозі Ляховича одержали дозвіл на вивіз річей з Абазівки. Пробувши в Абазівці 3 дні (допомагав ще і препаратор Бернацкий) взяли до музею багато річей різного рода: меблів, фарфору 42 номера, бібліотеку на чужих мовах 877 томів і т. п. при чім описали і решту річей, які залишилися на місці. Речі вивезені зберігаються в Археологічній і скілька в Мистецькій музеях.

Яготин (Ірятинського пов.)
Коли організувався Комітет Охорони, то зараз же Наукове Товариство на своїх засіданнях виробило плян куди насамперед треба їхати для рятунку річей. І було постановлено, щоб представники Товариства у Комітеті на-

стояли на негайній посильці Виїздної Комісії в слідуючі села Пирятинського повіту: Яготин, де зберігався один з найважливіших архівів українських в палаці кн. Рєпніна, в Березову Рудку колишній маєток сенатора Закревського, багатий споминами про Шевченка і Линовицю, маєток гр. де-Бальмен, племенника відомого художника карікатуриста Якова де-Бальмена, приятеля Т. Шевченка, і декабриста засланного на Кавказ.

Відповідно цим вказівкам, Виїздна Комісія комітету, в складі трьох чоловік: історика Дучинського, архітекта Семикина і природника Гавриленка виїхали для огляду, учоту, охорони, і де можна то і для забирання матеріалів бібліотечних, архівних і містецьких.

Після цілого місяця важкої праці від 27/III по 24/IV було зроблено слідуюче: в Яготині взято на учот майно будинку і бібліотеку і вивезено звітіль малюнків 74, архівних папок 74 шт. і бібліотеку. Славної збірки гравюр, яких було там до 2000 не було знайдено, вона наповне вивезена була раніше власниками.

Березова Рудка. Переглянуто було картини і бібліотеку і виданно охоронний лист на речі Комитетові, який організувався на місці. Пізніше, влітку, коли туди їздив член товариства для ревизії, речі і особливо книжки, були ще не переписані, одначе разом з ним туди приїхала особа з видділу освіти в Пирятині, яка і почала сю роботу.

Тоді будинком завідував Відділ хліборобства. Бібліотека там була дуже гарна правнича, головним чином на чужих мовах. Картин було небагато і не дуже високої вартости одначе частина їх (11), була перевезена в Пи-

рятин і здана на охорону Директору гімназії Тростянському.

с. Линовиця. Сей маєток до відходу більшовиків потерпів може найменше, порівнюючи з іншими, бо власниця його була весь час на місці. Виїздна комісія видала охоронний лист на мистецькі речі і бібліотеку. Під час огляду сього маєтку в липні ревізором, в сім маєтку усе залишилося ціле. Треба сказати, що повернувшись з Києва, власник, сам маляр відкрив школу малярства для сільських дітей і зробив виставку з старих і своєї власної роботи картин в будинку, який став грати ролю справжнього музею, або сільської картинної галерії.

м. Пирятин. В самому місті Пирятині Відділ освіти зумів зорганізувати тільки невеличку бібліотеку з книжок вивезених з де-яких маєтків, але до липня вона ще не була приведена в порядок і ніяких даних неможна було добитися. В бібліотеці між іншим переховувалося скільки картин вивезених з маєтку Миколая Владимировича Стороженка, що в селі „Велика Круча“.

с. Велика Круча Пирят. пов. В маєтку Стороженка оселилася гімназична комуна, яка піддержувала там відносний порядок, після того, як там проходять частинами будинок був пограбований. Одначе ще в липні там можна було бачити дві картини здається голадських майстрів (кури).

Лубні. В Лубнях заснувався невеличкий музей з річей вивезених з маєтку князя Щербатова: там були картини, фарфори і книжки. Особливо вартостних річей не було. Там же також були звезені речі з маєтку пана Мусмана між ними звертають на себе увагу: шафа Буль та інші речі теї ж роботи. Завідував тим музеєм художник

А. П. Киріаков. Яке сучасне становище цього музею не відомо. В Лубенському повіті у Тарандинську волость було звезено бібліотеки місцевих поміщиків. Так само було зроблено і в Лазірках.

Зіньків. Зіньків цілком відрізано від Полтави і Полтавський комітет не міг одержати певних відомостей про справи охорони в Зіньківському повіті, проте де-хто переказував ніби де-які речі та бібліотеки були зібрані і в Зіньківському повіті.

Хороль. В Хоролі ще в 1917 році було засновано музей Просвіти в яким зібрано чимало цікавих річей, особливо української старовини. Тоді він містився в 2 кімнатах. Нині він не має помешкання, і становище його трагічне, бо він не має також ніяких засобів для існування, і держиться заходами лише одного чоловіка, свого хранителя.

Повітової організації охорони не було там зовсім, і тому нема жадних відомостей, як стояла справа з старовиною по маєтках.

Кобеляки. В Кобеляках при большевській владі була організована охорона пам'яток, але не було досить підготованих людей. Все ж такі було відкрито музей і бібліотеку, в основу яких лягли колекції п. Авінова, серед яких було багато вартосних річей. На жаль у вересні сього року, колекції Авінова, не дивлячися на бажання Губернського Комітета забрати їх до Полтави, де вони були би в охороні від небезпеки, все такі були взяті управляючим маєтку Авінова до дому в село Авіновку. Тепер ці колекції, як переказують, знищені.

З приходом добровольчої влади діяльність, яка в момент переходовий

трохи припинилася, згодом знову увійшла в свою колію, змінивши трохи спосіб зв'язку з повітами. Насамперед загальним розпорядженням нової влади охорона культури доручена земським самоврядуванням, завдяки чому Комітет охорони переіменовано було у Відділ культури та мистецтва, при Губ. Зем. Управі до якого перейшло і завідування охороною пам'яток культури. Відділом Культури розіслано було по повітовим земствам нові правила і предложено було заснувати повітові відділи культури і мистецтва. З де-яких повітів уже прийшли позитивні відповіді про заснування там відділів культури та мистецтва.

Пирятин. В жовтні організовано при пов. земській Управі Бюро по охороні пам'яток мистецтва старовини і природи. На завідування ним запрошено тимчасового завідуючого одночасно шкільним Відділом М. В. Храброва.

Прилука. При повітській земській Управі засновано Відділ культури та мистецтва, або ліпше сказати Бюро охорони пам'яток старовини мистецтва та культури. Завідуючого запрошено І. Н. Капустянського. (Професорського кандидата).

Переяслав. При повітській земській Управі засновано, як окремий відділ, Бюро охорони старовини, культури та мистецтва; завідує Тимошук. Помешкання і приміщення для річей, врятованих від знищення, відведено в будинку Духовного Училища. Туди між іншим звезено.

З *Ташані*, з маєтку князя К. А. Горчакова, старовинні меблі, частина бібліотеки, керамічні вироби, бронза і між нею праці Моне, черепи і шкури звірів, гравюри. Друга частина бібліо-

теки і картини зберігаються в Ташані при школі. (При розгромах цього маєтку багато речей знищено).

З с. Воскресенського, з маєтку насл. І. М. Канієвського, вивезено до двох десятків картин і портретів, 2 гобелени, кільканадцять укр. килимів, хрусталь і бібліотека.

З с. Вюнища, з маєтку насл. С. Н. Ісаєвича гравюри, картини та 2 старовинні запорозькі пушки.

З с. Сулимівки, з маєтку А. А. Войцеховича не вивезено, але взято на учот колекцію реліквій і старої зброї (мабуть перської), і опечатано архів і бібліотеку.

Лохвиця. В перших числах жовтня при Земській Управі зорганізовано було: Бюро по охороні пам'яток мистецтва старовини і природи. В склад Бюро входять:

1) Завідуючий Бюро—член Управи А. М. Деріженко.

2) Помічник завідуючого Бюро, бувший інструктор позашкільної освіти. Г. Поштар.

3) Регістратор—художн. Кастнер.

Поки що при Бюро зорганізовано Музей археологічний, з предметів зібраних при Совітській Владі. Там суть колекції. Нумізматична, старовинної зброї, предметів з розкопок, Бібліотека з книжок і журналів XVIII і XIX в.в.

З с. Яновщини від п. Бикових привезено Виїзд. Комісією речі якими колись користувався Гоголь: а власне: шкафа і бюро-конторка, портрети Гоголя і 40 різних фотографій як матеріали до біографії Гоголя. Гравюра з Преображення Рафаеля, перший відтиск подарований його автором ритівником (гравером)—Йорданом Гоголю. Фарфоровий сервіз з гербами Бикових (родичів Гоголя).

З с. Яновщини маєтку Головні, 17 предметів та різні документи зв'язані з іменем Гоголя, циліндр Гоголя і його ключ.

З с. Горбанівки, маєтку Ладигіної вивезено до Губкомису картини, бронзи і т. и. усього 7 номерів.

Миргород. В самім Миргороді, комітету не було зорганізовано, а тому і музею не засновано ніякого. Але Губкомис, вивіз з Янівщини, батьківщини Гоголя багато річей зв'язаних з його іменем, які тепер зберігаються в образній галерії у Полтаві. Сі речі Гоголя передано в музей по бажанню власників їх родичів Гоголя панів Бикових.

Шишак. Біля Шишака з хутора др. Яковенка була вивезена до Зінькова бібліотека зв'язана з іменами Шевченка, Гоголя, Короленка.

В якому вона становити нині невідомо.

Константиноград. Були спроби у Губкомиса зав'язати стосунки з Константиноградом по охороні пам'яток мистецтва, але певних відомостей нема: Чи велася там яка небудь охорона чи ні?

Кременчук. В Кременчуці ніби при міській бібліотеці була зорганізована і охорона старовини, але окрім певних чуток інших звісток не маємо.

Прилука. В Прилуцькому повіті повітового Повкомису не було організовано. Ходили чулки, що славний своїми українськими традиціями палац гр. Ламедорф-Галаганів в селі Сокиринцях було спалено. Проте потім виявилось, що і палац цілий і усе зв'язане з українською старовиною, до вересня було ціле. При чім власник маєтку, заявив хранителям музею що він завжди дивився на себе як на хранителя культурної спадщини, і предложив уже у вересні, приїхавши з Криму, забрати

до музеїв усе що має музейну вартість, вважаючи це справді потрібним для використання ширших верств громадянства. Тільки повна неможливість сполучення з повітом, не дозволяє виконати зараз бажання Власника і вивезти з Сокиринців культурні пам'ятки до Полтавського музею.

Праця Губномиса у м. Полтаві.

В лютім. 13) З дому Гриневича вивезено в музей зброї 32 мумери, картин 22, вишиваних рушників татарських 4, і книжки.

14) З дому губернатора привезено до музею 30 мішків книг.

15) Привезено відтіть же ще 32 мішки книжок.

17—18) Привезено з Віленського військового училища 22 предмети: дерев'яні шафи та інше.

17) Від Бардакова східня зброя 5 штук.

15) Від Білевич Ек. Илл. 8 картин і 5 гравюр.

17) Від завідуючого охороною культури 52 монети різних.

19) З бібліотеки семинарської передано до музею: Пересопницьке Євангеліє, рукописна біблія 1581 рок, рукописне Євангеліє 1545 року, рукописне Євангеліє без дати і старий каталог семинарської бібліотеки.

27) Із Чрезвичайної Комисії одержано музеєм 32 штуки різної зброї, та 23 ікони та інші малюнки. З сейфів Общ. Вє. Кред. им. Кочубея взята 1) сорочка Кочубея шовкова 2) вишивані поли літнього кафтане:

В березолі. 4) З Чрезвичайкі 9 предметів церковного обиходу, і 2 рушніці.

7) З дому Аглаїмових 74 предмети; малюнки, фарфори і т. п.

17) У Бикових взято 5 предметів зв'язаних з пам'яттю Гоголя.

27) З дому Хрульова взято 78 негативів, знімків з різних картин.

27) У Бакуліної взято до музею 17 картин.

29) Перевезено до новозаснованої галереї образної, колекція Ярошенка в 205 картин. Ця колекція перейшла у власність міста Полтави відповідно заповіту Ярошенко ще в 1917 році.

У квітні. 28) Від Малами 11 картин.

28) Від Бакуліної диван і стіл корельської берези.

У травні. 5) Із складу для ревізованих Совіт. Владою речей, вивезено до музею фарфору та інших речей 10 штук.

10) З квартирі Кулябко-Корецьких в архів перевезено 49 предметів архівного характеру і 12 номерів річей мистецького промислу.

22) З Чрезвичайної комисії одержано для музею 21 предм. мистецького значіння.

31) Від Єлагіних одержано в музеї 11 малюнків.

31) Від земельно-жилищної комисії 12 номерів різних річей.

У червні. 19) Від Малами 38 малюнків.

19) Від Льва Львовича Боровиковського одержано 5 малюнків.

19) Від Гаццарі 4 предмети.

Від Навроцьких 4 предм.

27) З транспортної контори взято виїздн. ком. 31 предм.

30) З мебельного складу Будівельн. Комисії взято 200 шт. зброї, 39 картин, 17 ікон, 1 крест, 9 чучел, і колекцію мінералів.

У липні. 3). Від Кондрацького 21 картину.

3) Від п. Волкових 9 картин і портретів.

Праця Губкомиса при Сейфкомисії.

Як тільки фінансовий Комітет приступив у Полтаві до огляду Сейфів, доручивши спеціальній Сейфкомисії відділити власникам сейфіф по 6 фунтів срібла, 48 золотн. золота і по 1 карату дорожніх камнів, решту ж забрати до народнього банку для вивоза в Москву, то Губкомис вступив у переговори з ним, щоб речи археологічної і мистецької, або наукової вартости одібрати окремо і залишити їх для народнього Полтавського музею, маючи на увазі також і повітові музеї, яким можна буде згодом вислати дублети.

Фінансовий Комітет дав згоду і Губкомис виділив з себе комісію з трьох чоловік для одбору річей у Сейфкомисії. В комісію входили Щербаківський, Оглоблин і Підгаєцький.

Праця сейфкомисії тягнулася майже 2 місяці. (кінець лютого, марець і квітень). Виділені були і перенесені до сейфів Музейних такі речи.

В Земельнім Банку: 898 предметів, з них срібних річей 4 пуди 12 ф. 36 зол. Золотих—88 золотників, і окремих коштовних предметів з дорожнім камінням по окремій оцінці на сумму 34150 карб.

Окрім того взято чемодан з речами Гоголя.

В Руськім для Зовнішньої Торговлі Банку. Перенесено в музейні сейфи 142 предмети при чім: Срібла 13 фун. 88 зол.; Золота—11 золотн. Окремих предметів по особній оцінці на сумму 8500 карб.

В Банку „Общества Взаїмного Кредиту“. Перенесено в сейфи Музею 200 предметів, при чім срібла 1 пуд. 4 ф. 13 зол.; Золота—60¹/₂ золотн. і 6 предметів по окремій оцінці на сумму 9000 карб.

В сім банку зберігаються також і вінки, піднесені Городській Управі при відкритті пам'ятника Котляревському.

На жаль усі ці предмети разом з сейфами Народнього Банку були вивезені до Києва, а звідтіл переправлені до Москви, в літку 1919 р. під час наступу добровольчої армії.

Речи М. В. Гоголя. Як уже було пом'януто, в Земельнім Банку було найдено при Сейфі Бикових чемодан після Гоголя з такими речами: 1) Кусок шовкової хустки, 2) Бархатна камізелька, 3) Медальон кавказького срібла з волосем 4) Шкур'яний портфель і в нім закордоновий паспорт Гоголя 1847 року, пачка паперів, рисунків, та інших матеріалів придатних для біографії письменника, в ній було: рисунків 4, книжечка 1, рукописних листків 4, метрика Гоголя, копія указу про відставку В. А. Гоголя (батька), зшиток загадок і приказок українських зібраних Гоголем, різних документів Гоголя 9; Листів різних 125, порожній конверт до М. І. Гоголь. Рисунків до Ревізора 3, різних рисунків пером 3, акварель—1, рисунків оловцем—2. Сі речи зберігаються в Музею.

Матеріали до вивчення Полтавщини.

З записної книжки подорожнього.

В літку 1919 року, мені довелося з доручення Губкомису поїхати в Лубенщину і Пирятинщину, щоб оглянути, як там стоїть справа з охороною пам'яток і в яким стані суть ті збірки книжкові і картинні, на які Виїздна Комісія видала охоронні грамоти в с. Березовій Рудці і Линовицях Пирят. пов. і подивитися, в яким стані знаходиться місце Палеолітичного селища в Гонцях, якому, по чутках загрожувала небезпека. Зробивши ревізію, я мусів завдяки фронту одначе, ще на довший час залишитися в Лубенщині і, щоб використати на що небудь сей час, оглянув церкви в м. Пирятині і по деяких селах і зробив виписки з де-яких архівів церковних і вкладні записі з книжок. Мені здається, що вони мають де що цікавого в собі і їх варто видрукувати як матеріал для вивчення Полтавщини.

Мені здається, що студенти факультету історико-філологічного і педагогічного інституту, мешкаючи на селі могли би також легко, і докладніше ніж я списати подібні матеріали з церковних книжок і архівів, і передати їх в наше Наукове Товариство для друку. Звичайне списувати треба дуже докладно заховуючи орфографію і найменші дрібнички. Звичайне часто трапляється так, що слова бувають замазані пальцями і розібрати їх трудно, і тут уже потрібна при звичайка і вправа.

Оглянуто було такі церкви в м. Пирятині.

Соборна церква мурована бувша Успенська, переіменована в Рождество Богородичну.

В сій церкві були мною найдени такі книги з вкладними записами:

1) Мінія місячна Московська 1724 року.

В ній такий вкладний запис:

„Сія книга... имянуемая минія мартъ мѣцъ и съ нею 11 книгъ миній купленные жителемъ и козакомъ Пирятинскимъ Пауломъ Пауловичемъ Буслемъ ценою за двадцать пять рублей российской монеты до Храму Успенія Соборныя церкви въ городъ Пирятинъ. Подписаль сіе тоєйже Святоуспенской церкви настоятель (священствующій) крестовый іерей Елісей Максимовичъ 1789 гда Марта 20 числа.

2) Євангеліє московське 1765 року, в ній такий вкладний запис:

Сія книга Священная Євангеліє Козакомъ Городовимъ Пирятинскимъ Андреемъ Савченкомъ зъ женою его Яриною Никитовною ценою за одинадцать рублей куплена иsobственнымъ его коштомъ в бляхи оправлена золотую оправленно и за тую оправку сорокъ одинъ рубль здержано і квъчноту содержанию вцерковъ Вознесенія Гня Пирятинскую отдано 1780 года Генваря 18 дня.

Оправка сього євангелія гарна чеканна.

3) Євангеліє Московське 1676 року.

Запис зпочатку затертий: рокъ 1690 мѣцъ априля дня в: Іа рабъ божій Василій Оленюк купилем сию книгу глаголемую, Євангеліє і

даємъ за оную тее (сущее?) копъ петнадцять, пре чесном гдну-отцу Петру Барщевскому протопопу натої час Пѣратинскому, которую то книгу посмерти моеї взялъ до своих рук Іаковъ Авріамовичъ із жоною моею Настасією дали оную (Саланско?) до оправи подсѣбро. Анадалисмо оную до храму Преображенія господня в мѣстѣ Пѣратинѣ, которую то книгу аби нѣхто не важился з ближних моих покровних і далеких од вишреченного храму оддалити, що теж оную іа Никита Петрович Барщевский Протопопа Пѣратинский сам своею рукою подписую по его прозбѣ. Ахтобы мѣлъ отдалити од вишреченного храма таковий дабудет проклят аминь.

4) Октоїх київський без перших сторінок, вкладний запис такий:

..... И всѣхъ сѣверныхъ странъ патріарха при всечесномъ отцу архимандритѣ тояже Лаври Іосафу Кроковскому от Рождества христова въ 1699-му году напечатаную купиль въ 1751-мъ году мѣа Іануарія рабъ Божій Андрей Стефановъ Щербак атаманъ Городовой Пирятинскій за собственные свои деньги ценою за четири рубли російской монеты и надалъ оную до храму Успенія пресвятыя Бцы въ городѣ Пирятинѣ въ заику за отпушеніе грѣховъ своихъ и жены своей Стефаниды и чадъ своихъ, за насгоятельствующаго того часу тоей церкви пресвитера Елісея Максимовича которой книги от вишшеписанного храма не имѣетъ нихго отдаляти подѣ опасеніемъ правилъ святыхъ оцъ того възбрающихъ аминь.

5) Псалтирь київська 1766 р. без запису.

З церковного начиння сеї церкви звернули на себе увагу.

1) Срібна гробниця (дарохранительниця) з трьох поверхів гарно різьблена з золоченими ангелами.

2) Срібний гарно чеканний хрест XVIII віку.

3) Друга гробниця на другім престолі гарно різьблена.

4) Риза з вишиванням оплеччам XVII—XVIII в.в. малинового (бархату) оксаміту. Вишито деісус: Постаті ідуть в такім порядку з ліва на право: апост. Андрій, Марк, Матфей, Пѣтр Мр.-Б-жа, Господь Вседержитель Іоан Креститель, ап. Павель, Ев. Іоан Богословъ, Лука, ап. Сімон.

З переду на тій частині, яка на грудях лежить Мр. Феу з омофором, а по боках св. Антоній і Феодосій печерські. Кругом цілої сеї картини вишита як рямці легенька лоза.

5) Дияконський стихарь, з вишитою на спині зіззодою, а в ній похорон спасителя з 7 постатями окрім тіла Спасителя, і ззаду за постатями пятиконечний хрест теж вишитий. Сей хрест дуже цікаво входить в композицію цілого.

6) Риза малинового оксаміту, на оплеччах її вишито зіззоду, а в ній Преображеніе золотом, сріблом і шовками, по обидва боки преображенія ті самі святі, що і на першій ризі, тільки під апостолами між їх постатями і рямкою вишито напис—се: справил: п: Леонтій: свѣчка: жоною своею: Доимникією. Написи і над апостолами і ся зроблена уставом.

Лиця святых розмальовані а не вишиті.

7) До сеї ризи епітрахіль вишитий так само. Постаті на ній вишиті такі:

Вгорі—2 ангели: під ними Арх. Гавриїл і Мати-Божа. Нижче—Леонтий і Василь; ще нижче св. Іоїль і пр. Домникия і під ними Антоній і Феодосій і підпис: Се справіл: П: Лон. свѣчка; з жоною: с: . Постаті святих відділено вишитими вазончиками верхні від нижніх.

8) Ще одна риза подібна до першої, тільки слова вишито не уставом, а скорописю (закруглені).

9) Хрест напрестольний чеканний срібний з ангелами чеканними; на ній написано: Здѣланъ в 1774 г. іюля 10 дня до храму Вознесенія Господня в городъ Пирятинъ.

10) Есть також вишивані цехові хоругви; ідна з написом: Сія хоругвь сооружена в шевскую управу 1847 года.

В церкві Успенія, побудованій недавно на місці згорівшої старої, старого друку книжки такі знайшлися:

1) Евангеліє Київське напрестольне 1773 року. Вкладний запис: Сіє Евангеліє куплено удовствующею жителькою пирятинскою Евдокією Купчихою і сыномъ ея Петромъ Ивченкомъ до Храму Святоуспенской Соборно-Пирятинской церкви, цѣною за семь рублей 1781 года, мця іюля 2 числа. Оправа евангелія дуже гарна чеканна.

2) Евангеліє московське 1735 р. з таким записом: Сію книгу глаголемую священное Евангеліє въ царствующемъ великомъ градѣ Москвѣ въ лѣто отъ сотворенія*) отъ рождества же по плоти Бога Слова 1735 індікта 14 мця ноембрія напечатаную, купилъ рабъ Божій Андрей Стефановичъ Щербакъ Атаманъ Городовой Пирятинскій за собствєнные деньги за семь рублей російской монетой и собственнымъ своимъ коштѣмъ и иждивеніемъ оковалъ оную серебромъ и надалъ до храму Успенія пресвятыя Бцы, въ Замку города Пирятина стоящего, 1742 года декембрія, ів. за отпушеніє грѣховъ своихъ и жены своей съ чады съ такимъ утверждєніемъ дабы сія книга отъ вишєписанного храма не была отдалена подъ опасеніемъ правилъ святыхъ вселєнскихъ соборовъ анаевою за то гремящихъ, въ свидѣтельство сего подписалъ сие своєручно тоей же церкви настоятельствующій прєсвѣтеръ Елісей Максимовичъ: (Срібна оправа гарно зроблена на сім Евангелії з вибитим написом: 1742 года декабря 16 дня.

3) Евангеліє напрестольне московське 1748 року. Напис такий:

Сія книга глаголемая священное Евангеліє напечатаная въ царствующемъ великомъ градѣ Москвѣ въ лѣто отъ сотворенія міра*) а отъ рождества же во плоти Бога слова 1748 індікта 11 мѣсяца марта куплена ценою за три рубли и пятьдесятъ копеекъ, въ оправкѣ же сея книги во всѣхъ бляхахъ сребра дванадєсятъ пробного вѣсу имѣется два фунта и двадцать 2 лѣта, а въ позолотѣ два червонцы на весь коштъ сея книги въ томъ числѣ и за трудъ среброковачу пятьдесятъ и єдинъ рубль и чєтыри копейки одержалъ я рабъ божій Елісей Максимовичъ крестовый церкви соборныя Успенія прєсвѣтеръ Бцы прєсвѣтеръ и надалъ сію книгу 1752 года

*) Вирвано в евангелію се місце з частиною запису.

сентября до храма тогож Успенія пресвятыя Бцы стоячого въ замку въ городъ Пирятині подъ проклятіємъ въ силу правилъ святыхъ отецъ за отда-
леніе сея книги отъ сего храма.

На задній палітурці сего евангелія в медаліоні вичеканено образ про-
рока Елисея, майбутъ на бажанне цього пресвітера, видко дуже активного
чоловіка.

4) Минія Московська з написом: Сія книга именуемая минія апріль и
съ нею одинадцать книгъ миній же купленные козакомъ и жителем пиря-
тинскимъ Пауломъ Пауловичемъ Бусломъ за собственные его деньги ценою
за двадцать пять рублей российской монеты до храма Успенія Пресвятой
Богородицы соборныя церкви въ городъ Пиратинѣ. Подписаль сіе тоей же
Святоуспенской церкви настоятельствующій крестовый іерей Елисей Макси-
мовичъ 1759 года марта 23 дня.

5) Тріюдь цвітна Київська 1765 року.

6) Октоїх київський 1796 року.

7) Типикон без перших листків. Запис такий:

...*) „Огроновичъ ровно четири рубли й отдалъ оную въ церковь
Успенія Пресвятыя Бцы Соборную Пирятинскую 1764 года апріля 10 числа“.

8) Тріюдь Київська, без перших листків: дана в церкву 1786 року.

9) Апостол Київський 1768 року.

Підпис на верхніх маргінесах (звичайно бува на інших). Книгà сия
апостол напечатанная во святой Киевопечерской Лаврѣ куплена за собствен-
ніе своѣ денгы козака Пирятинского Филиппа Верхогляда с женою Марією
заотпущеніе грѣховъ представленья родительки его Марины и сестер Агафії
Ірины, Матроны, Павла, а о здравіи Филиппа і Маріи счады и отдана вцер-
ковь Соборную Успенія Пресвятыя Бцы Пирятинской стоячую в замку к вѣч-
ному в той церквѣ содержанію в засвѣдѣтельствованіе чего подписаль онной
соборной церкви Діаконъ Максимъ Григоріевъ 1779 года апрѣля 23 дня.

10) Бесѣды Златоустого (без перших листків). Запис: ...*) Бесѣды
святого Іоанна Златоустого куплена удовствующею Асаулыною Полковою
Уліяною Івановною Михайловою Огроновичевою къ церквѣ Соборной Успен-
ской Пѣрятинской за цѣну тры рублѣ для чего вмѣсто ея братьея родной
Петръ Романовичъ подписаль 1770 году генваря в 7 день в Пѣрятинѣ. О
семъ свидѣтельствуєть тоей соборной Успенія Пресвятыя Богородицы церкви
настоятель.

11) Біблія Московська 1751 року: Запис: Сія книга священника Лу-
кашовського Кирилла Трипольського куплена за цѣну десять рублей 1782
году сентября в ...*)

В. Щербаківський.

*) Місця означені крапками або вирвані або затерті.

Бібліографія.

Матеріали до вивчення Полтавщини.

Записки Наукового Тов-а ім. Шевченка у Львові.

Том 119—120 Львів 1917. Весь том присвячено пам'яті Шевченка. Найбільш широкий інтерес має стаття покійного І. Стешенка. „Життя і твори Т. Шевченка“, де знову, на підставі нових даних, переглянуто біографію поета. Останню доведено до вступу Шевченка до Академії Мистецтв.

Том 121. Львів 1914. Стаття З. Кузелі „Посиженіє і забави при мерци в українськiм похороннiм обрядi“ дає дуже цікавий матеріал для пояснення однородних звичаїв Полтавщини.

Том 122. Львів, 1915. І. Крип'якевич. До характеристики Іляша Карамовича. (був реєстровий товариш Переяславського полку). Закінчення згаданої статті З. Кузелі.

Том 123—124. Львів 1917. А. Єнсен. Дневник Орлика.

Том 126—127. Львів 1918. Ф. Колесса. Наверстоване і характеристичні признаки українських народніх мельодій.

„Наше Минуте“. Журнал історії, літератури і культури. Київ, 1918.

Число 1. С. Єгіазаров. Пам'яті моїх учителів і керівників М. І. Гулака, Л. Загурського та О. О. Навроцького (М. Гулак родом з Полтавщини). П. Зайцев. Нові документи про Гулака.

К. Тiандер. Карло XII на Вкраїні (є про Полтавський бій).

Є. Онацький. Ще про автора „Історії Русовъ“ (про Полетику—родом з Полтавщини).

П. Зайцев. Нове до тексту „Москаля Чарівника“. Лист Шевченка до А. Родзянка (Р. жив на Полтавщині). Недрукований вірш А. Родзянки „На уничтоженіє имени малороссіянъ“. Новий лист Т. Шевченка (до кн. В. Репніної).

Число 2. Д. Овсяннико-Куликовський. Михайло Петрович Драгоманов.

Є. Онацький. Сторінка з історії генерального суду та прокуратури на Україні. (є про Г. Полетику).

П. Стебницький. Некролог і сномини про Х. К. Вовка (родом з Полтавщини).

Некрологи І. М. Стешенка і Б. К. Дорошкевича (обоє родом з Полтавщини).

П. Стебницький. До біографії І. П. Котляревського (одна К-го на війну 1812 р. рос. мовою).

Число 3. С. Єфремов. Масонство на Україні (є про Полтавську ложу і гурток Лукашевича).

В. Модзалевський. Будування церковів в Лубенському Мгарському монастирі в р.р. 1683—1701.

С. Єфремов. Один з нездійснених планів Драгоманова (брошура „Пропаший час—Українці під Моск. царством“).

Рецензії: Ф. Ернст—М. Астряб. Лубенській Мгарській монастирь. І. Опіков—В. Модзалевський. Актовія книги Полтав. городского уряда XVII в. Вып. 1—3.

Літер.—Науковий Вістник.
1917 рік.

Книжка I. За липень. Ор. Левицький. Лакей його преосвященства (з життя на Полтавщині к. XVIII в.).

Книжка IV. За жовтень. Рецензія. Мицюк—М. Рклицький. Земля и земельныя отношенія въ Полтавщинѣ.

1918 рік.

Книжка I. За січень. Ор. Левицький. З розстриги сотник (з життя Полтавщини XVIII в.) М. Сумцов, Сковороде і Ерн.

Книжка IV—VI. За квітень—червень. Некрологи Х. Вовка та І. Стешенка.

1919 рік.

Книжка I. За січень. О. Грушевського. Л. Глібов (родом з Полтавщини).

Рецензія. Е. Перфецький. Г. Коваленко. „Е. Гребінка“.

Книжка III. За березень. М. Марковський. „Наталка Полтавка“, і „Москаль Чарівник“ І. Котляревського.

Адреса Наукового Товариства:
Археологічний музей.
Будинок Губерніяльного Земства
у Полтаві.

